
Noves ruralitats

PID_00257642

Ignasi Aldomà Buixadé
Albert Pèlachs Mañosa
Aimada Solé Figueras

Temps mínim de dedicació recomanat: 4 hores

Ignasi Aldomà Buixadé

Professor agregat del Departament de Geografia i Sociologia de la Universitat de Lleida. Les seves principals línies d'investigació són: el planejament i l'ordenació del territori, l'economia i el desenvolupament rural i la gestió de l'aigua i el regadiu. D'entre la seva producció científica recent destaca l'"Atles de la nova ruralitat. L'actualitat del món rural. Els anys de la gran crisi a la Catalunya rural, 2008-2015" de la Fundació del Món Rural.

Albert Pèlachs Mañosa

Professor titular del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) i membre del Grup de Recerca en Àrees de Muntanya i Paisatge (GRAMP-UAB). S'ha especialitzat en la geohistòria ambiental de les zones de muntanya en general i, en particular, la dels Pirineus de Lleida al llarg dels darrers 18.000 anys. Estudia les dinàmiques forestals, les variacions climàtiques d'aquestes i el paisatge resultant de la interacció entre la societat i el medi natural.

Aimada Solé Figueras

Doctora en Geografia i llicenciada en Ciències Polítiques per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) i consultora *freelance*. S'ha dedicat a la recerca aplicada en empreses com Estratègies de Qualitat Urbana o l'Arada SCCL. Els temes de recerca i professionals versen sobre temàtiques rurals i socials, tals com l'exclusió i el racisme en àrees rurals, la inclusió social o la gentrificació.

Índex

Introducció.....	5
1. Noves ruralitats i transformacions recents de les àrees rurals.....	7
1.1. Canvis en el terreny socioeconòmic	9
1.2. Transformacions en el terreny cultural	12
1.3. Transformacions en el terreny polític	13
1.4. Transformacions en el terreny demogràfic	14
2. La muntanya com a reserva de recursos i com a laboratori de la conservació de la biodiversitat.....	17
2.1. Magatzem i subministrament d'aigua	18
2.2. Magatzem i subministrament de biodiversitat	18
2.3. Indicadors de canvis ambientals	18
2.4. Reserves de recursos naturals i paisatges	19
2.5. Font de serveis per al conjunt de la societat	20
2.6. La ciència, la recerca i els espais de muntanya: les muntanyes com a espai per a expandir la recerca	20
2.7. Les muntanyes com a espais per a la vida	20
3. Agroecologia, agricultura social i horts urbans.....	22
3.1. L'agroecologia	22
3.2. L'agricultura social	24
3.3. L'agricultura urbana i els horts urbans	26
4. Els paisatges culturals i el patrimoni per a la revitalització d'àrees rurals i de muntanya.....	29
4.1. Patrimoni i patrimonialització	29
4.2. Patrimoni rural	30
4.3. Diversitat patrimonial	33
4.4. Patrimoni cultural de muntanya	37
4.5. Dos casos concrets: la patrimonialització de les trementinaires i la patrimonialització de la llet i el formatge	39
5. La producció de qualitat i ecològica.....	41
Bibliografia.....	45

Introducció

Les preguntes clau que volem respondre amb aquest mòdul són les següents:

- Què s'entén per *nova ruralitat*?
- Quins usos i valors es donen a les muntanyes en el marc de la nova ruralitat?
- Com afecta la nova ruralitat a l'activitat tradicional rural (l'agricultura)?
- Com es produeixen els canvis recents en la nova ruralitat?

I els conceptes i les paraules clau que hi tractarem són: reestructuració rural, nova ruralitat, reserva de recursos de muntanya, muntanya i ciència, agroecologia, agricultura social, agricultura urbana, hort urbà, cooperatives de consum, patrimonialització, ruralitat museïtzada, patrimoni rural, denominació d'origen.

1. Noves ruralitats i transformacions recents de les àrees rurals

Les àrees rurals dels països desenvolupats han experimentat canvis socials i econòmics, sobretot des de la dècada dels setanta. El canvi fonamental ha estat que s'ha passat de l'espai rural eminentment productiu a l'espai rural de consum. El nombre d'explotacions agràries s'ha reduït notablement i l'economia de les àrees rurals ha passat d'estar basada en les activitats agrícoles i ramaderes a estar dominada pels serveis. El mode de vida i les relacions socials dels que hi viuen, permanentment o temporalment, s'han diversificat i s'assimilen als de les àrees urbanes; a més, els nivells mitjans de renda i de serveis que hi trobem són, a vegades, comparables als dels nuclis urbans i fins i tot poden arribar a ser superiors. Tot plegat fa que el territori rural resulti cada vegada més difícil de delimitar. Sovint aquesta diferenciació es fa per mitjà d'indicadors, en certa manera banals, com la densitat de població i la presència d'espais oberts. La diferenciació clàssica entre territoris urbans i rurals queda difuminada, i en alguns casos obsoleta (Nel-lo, 2016).

Les noves ruralitats al·ludeixen als canvis que han tingut lloc, en les últimes dècades, en l'organització i en les funcions dels espais rurals tradicionals. Entre aquests canvis, que han coadjuvat en una creixent diversificació econòmica, es troben la creixent mobilitat de les persones, els béns i els serveis, la tendència a la deslocalització de les activitats econòmiques, la diversificació dels usos que abasta una tipologia que inclou activitats productives, de turisme, de diversió, de residència, d'esport, etc. i el creixement de les xarxes socials, entre molts altres. Podríem dir que les noves ruralitats impliquen una reducció de les activitats primàries en benefici de les secundàries i les terciàries, i també una relació diferent entre el camp i la ciutat.

Tal com assenyala Oliva (1997), les transformacions van més enllà de canvis econòmics, demogràfics o socials aïllats, i donen forma a una vertadera reestructuració, reestructuració que afecta totes les esferes de la ruralitat, les modifica substancialment i necessita una reorientació teòrica i metodològica per a ser abordada.

Des de mitjan dècada dels vuitanta es produeix un debat teòric sobre el procés de canvis socioeconòmics de les àrees rurals, l'anomenada «**reestructuració rural**» (*rural restructuring*). Els postulats d'aquesta reestructuració tenen a veure amb els canvis en el model agrari, la diversificació de les activitats o la contraurbanització. D'acord amb González (2006), la reestructuració ha traduït a les àrees rurals els grans canvis de la reorganització capitalista, desenvolupats després de les crisis de la dècada dels setanta, els quals tenen a veure amb

la globalització i la flexibilització productiva i laboral, la descentralització, la progressiva substitució del model keynesià pel model neoliberal, la terciarització de l'economia o la diversificació i la segmentació dels mercats.

D'acord amb Woods (2005), la reestructuració connecta els processos de l'economia capitalista amb els processos locals. Avui dia, els canvis no es poden deslligar de la connexió amb els processos econòmics i socials que travessen tots els espais en una societat globalitzada avançada. En aquest sentit, en la nova ruralitat hi ha trets distintius de la globalització que hi són especialment visibles: les cadenes de transformació alimentàries, la mercantilització de recursos naturals, la immigració per motius laborals o la producció de paisatges de qualitat i de benestar (*amenity landscapes*).

La tesi de la reestructuració dona lloc a un debat sobre la transició del model productivista al **model postproductivista**. En un primer moment, la reestructuració aborda sobretot la dimensió productiva agrària. Illbery i Bowler (1998) van ser dels primers autors a posar al centre del debat la qüestió del postproductivisme, identificant-ne les característiques principals. Segons aquests autors, en l'era productivista, caracteritzada per una contínua modernització i industrialització de l'agricultura, es va posar èmfasi en l'augment de la producció agrícola. En canvi, l'era postproductivista es caracteritza per la integració de l'agricultura dins d'objectius econòmics i ambientals més amplis. Així doncs, de la maximització (intensificació, concentració i especialització) productiva i de la centralitat de la producció agrària de les àrees rurals productives, es passa a un model postproductiu que es caracteritza perquè l'agricultura perd la centralitat en tots els àmbits i perquè la producció agrària passa a tenir una lògica pluriactiva i diversificada.

Partint d'aquests postulats, els conceptes de *reestructuració* i de *postproductivisme* s'han ampliant. El postproductivisme reflecteix la reorientació del postulat de l'agricultura primària de complir amb l'únic objectiu de produir la màxima quantitat d'aliments amb el mínim cost possible. Ara, l'agricultura buscarà complir objectius múltiples, com la producció d'aliments de qualitat, el manteniment dels mitjans de vida rurals i dels paisatges i la promoció de la gestió ambiental.

El postproductivisme s'ha vinculat també al creixement de nous patrons d'assentament. En aquest sentit, Halfacree (2008) suggereix que la contraurbanització és una característica d'aquesta etapa. En aquest procés, les persones es desplacen a les zones rurals per a l'ocupació en el sector serveis –especialment en el turisme–, però també per raons d'estil i de qualitat de vida relacionades amb l'atractiu de l'entorn natural. En altres paraules, l'era postproductivista ofereix motius nous per a anar a viure al camp.

Recapitulant, s'assisteix a una sèrie de transformacions en diferents àmbits (l'agricultura, l'economia i la població). El resultat és que les àrees rurals deixen de ser únicament espais de producció agroalimentària per a passar a ser també

espais d'oci i de residència. Cal fer notar que els segons no substitueixen els primers, sinó que més aviat coexisteixen. A més, apareixen nous fenòmens com el desenvolupament de petites empreses agrícoles, sovint relacionades amb l'agricultura ecològica o la producció artesanal.

A continuació es revisen breument les transformacions més recents en diferents àmbits de la ruralitat: l'economia, la cultura, la política o la demografia.

1.1. Canvis en el terreny socioeconòmic

L'agricultura té un paper rellevant dins del camp socioeconòmic: durant moltes dècades ha constituït el motor principal de l'economia rural. La industrialització i els avenços tecnològics que van arribar després de la Segona Guerra Mundial i fins a la dècada dels setanta donen forma a l'etapa productivista. D'aquesta manera, l'agricultura quedava inscrita en la lògica del mercat capitalista. Aquest fet no es va produir de manera homogènia a totes les àrees rurals d'Europa, algunes de les quals en van quedar al marge o la van desenvolupar de poc intensament, com és el cas, a Catalunya, de gairebé la totalitat del Pirineu (Guirado, 2011). Apunta Woods (2005) que, avui dia, fins i tot les explotacions que es consideren tradicionals estan obligades a participar en la lògica capitalista per a poder vendre el seu producte. Durant l'etapa productivista, intensificació, concentració i especialització caracteritzaven l'agricultura (Ilbery i Bowler, 1998). Aquest tipus de producció va tenir alguns efectes en l'economia, la societat i el medi ambient rurals. Per exemple: la mecanització va disminuir la població ocupada en el sector i va provocar que algunes explotacions poc competitives desapareguessin. Un altre aspecte de marcada rellevància que cal considerar és l'aparició de la política agrícola comuna (PAC) (http://ec.europa.eu/agriculture/index_es.htm), que marcaria les primeres línies directrius d'aquesta etapa.

A partir de la dècada dels vuitanta, l'etapa productivista experimenta transformacions cap a una agricultura més sostenible, que té el suport de les polítiques i les pràctiques agrícoles. Segons Woods (2005), en la nova etapa –postproductivista– l'agricultura es caracteritza per:

- revertir la situació d'intensificació i d'ús de productes químics i artificials,
- augmentar la pluriactivitat, per exemple combinant les tasques agrícoles amb el turisme rural,
- reconèixer el paper dels agricultors en la creació i el manteniment dels espais rurals i
- revalorar i augmentar el valor de la producció agrícola, mitjançant la creació d'«etiquetes» com la producció regional, la denominació d'origen o la producció de qualitat.

Hi ha cert acord general que actualment coexisteixen la funció productiva amb els nous usos derivats del període del postproductivisme. D'acord amb Guirado (2011), aquests nous usos encaixen amb el turisme que busca a les àrees

rurals determinats valors de tipus material (artesanía o producció de qualitat) i valors de tipus immaterial (autenticitat, tradició, harmonia o naturalesa). En definitiva, l'agricultura s'adapta als nous temps per a poder subsistir. La resta d'activitats tradicionals (silvicultura, minería, indústria transformadora) han experimentat una dinàmica similar.

L'economia rural, en general, ha suportat transformacions en altres direccions. El desenvolupament de les telecomunicacions i de les infraestructures ha alliberat bona part de les àrees rurals de l'aïllament al qual estaven sotmeses. Això ha permès la instal·lació de noves activitats industrials i comercials, i sobretot de nous serveis. Sens dubte, el **creixement dels serveis** és el canvi més destacat. S'ha passat de la predominança de l'activitat agrícola a la (quasi) exclusivitat del sector dels serveis (Guirado, 2011, pàg. 37).

Avui dia, la majoria de població rural es troba ocupada en el sector serveis. La taula 1 reflecteix aquesta situació a les comarques de l'Alt Pirineu i l'Aran i exemplifica aquesta idea. En un context de terciarització de les economies avançades, el sector terciari es converteix en l'agent econòmic de més pes, des de la doble perspectiva de la producció i de l'ocupació. Les causes del creixement són múltiples, estan interrelacionades i donen lloc a algunes divergències entre els qui les estudien. Tot i això, hi ha cert consens pel que fa a les causes del creixement del sector dels serveis, per exemple: l'augment del nivell de renda i els canvis en els hàbits de compra i de consum. Val a dir que el sector terciari engloba un nombre d'activitats econòmiques summament heterogènies (des de serveis de neteja fins a educació o salut). Tanmateix, a Espanya hi ha una concentració de la producció dels serveis en el comerç i l'hostaleria, els transports i les comunicacions, la intermediació financera i altres serveis de mercat. Les àrees rurals han vist créixer el sector dels serveis, a causa de diversos factors com ara l'estabilització de la població, després de períodes significatius de decreixement continuat; la millora de les condicions de vida; l'arribada de nous habitants; l'afluència de turistes; les noves formes de treball, com el teletreball, o el desplegament de serveis públics, mitjançant els quals es vol pal·liar la penalització o privació rural (Guirado, 2011).

Taula 1. Afiliats al règim general de la Seguretat Social. Per sectors Alt Pirineu i Aran (2017, mes de juny)

	Agri- cultura	Indústria	Cons- trucció	Serveis	Total
Total	2.034	2.189	3.263	23.144	30.630
%	6,6%	7,1%	10,7%	75,6%	100%

Font: Departament de Treball. Servei d'Estudis i Estadístiques a partir de les dades facilitades per l'Institut Nacional de la Seguretat Social. Idescat.

Pel que fa a la terciarització del món rural, durant els anys noranta es va entrar en una recuperació evident gràcies a la diversificació productiva orientada a l'agroalimentació i, sobretot, als serveis turístics, ecoturístics i d'esport, als vinculats a la defensa de la natura i del medi ambient, etc. La millora de les co-

municacions convencionals va afavorir aquest procés, al qual, a més, s'hi van afegir les tecnologies de la informació i la comunicació (TIC). Les noves tecnologies trencaven les barreres de la localització física. A partir d'aquest moment, el factor residencial va guanyar rellevància ja que treballar des d'un entorn de més qualitat ambiental era cada vegada més valorat. En aquest context, el món rural va reforçar el seu paper com a proveïdor de serveis (Reguant, 2015).

En algunes àrees rurals l'expansió terciària s'ha fonamentat en el comerç i els serveis dedicats a l'oci, és a dir, en totes les activitats sostingudes principalment pel **turisme**. L'evolució dels serveis no s'ha estès de manera idèntica arreu. D'acord amb Woods (2005), les àrees més pròximes a les grans ciutats es beneficien de la relocalització financera i empresarial. En canvi, les àrees més remotes tendeixen a dependre més del turisme i del sector públic. Amb tot, cada cop més s'atorga al turisme un paper més actiu com a productor i generador dels canvis de l'economia rural.

La connexió entre ruralitat i turisme es troba especialment analitzada en la literatura sobre la mercantilització del camp. Aquesta aproximació ha argumentat que el camp ha passat de ser un lloc organitzat exclusivament per a la producció primària a ser un lloc organitzat també per a la venda d'un conjunt creixent de productes i de serveis destinats als turistes. Per a Perkins (2006), això té a veure amb com el capital busca acumular constantment. Segons aquest autor, alguns dels nous productes rurals mercantilitzats pel turisme, com poden ser els espais naturals, no formaven part anteriorment de l'oci local, mentre que altres, com per exemple pescar o muntar a cavall, sí que ho feien. Al capdavall, tot plegat té a veure amb un augment del consum de significats i de símbols en un context de postturisme de masses.

El paisatge i la societat rural constitueixen factors d'atracció, ofertes d'oci i de gaudi de la natura per als potencials consumidors. I això es produeix en un marc dominat per certa nostàlgia rural, l'idil·li rural, que defineix quins són els paisatges, les tradicions o les pràctiques que es podran vendre millor. Woods (2005) mostra alguns aspectes que il·lustren la mercantilització rural: el màrqueting dels espais de producció rural com a llocs d'atracció turística, la reinvençió del patrimoni rural com a expressió de la identitat local, o les experiències del turisme d'aventura que connecten sobretot amb una naturalesa (percebuda com a) verge i salvatge. En definitiva, el turisme ha trobat l'al·licient per a instal·lar-se i créixer, a vegades desorbitadament, en la natura i la societat rural. Com s'ha dut a terme aquest procés? Doncs s'han transformat els elements atractius en béns de consum i en experiències de moda. Dit en paraules de Mackay, Perkins i Espiner (2009), la terra i els estils de vida rurals són mercaderies derivades del procés de mercantilització rural. Cànoves i Villarino resumien d'aquesta manera aquest procés:

«El TER [turisme en espais rurals] es el resultado de una conjunción de factores en las sociedades posindustriales, en donde se asientan nuevas tendencias de consumo recreativo, que se han venido a denominar «posturísticas», y donde los cambios sociales y culturales derivan de un nuevo imaginario del consumo de turismo/ocio. La denominación de *imaginario* proviene del turismo cultural que recoge las variables socioantropológicas que resurgen en los estudios de motivación turística. Es a través de este imaginario colectivo que se transforma un lugar neutro en un destino turístico, un ejemplo de este redescubrimiento de lugares, desde el prisma antropológico y social, es el turismo rural. La conversión y la utilización del espacio y del patrimonio rural para un uso turístico se ha hecho a través de recurrir a valores como la autenticidad, la identidad cultural y la etnicidad (Amirou, 2000; Marie, 1977; Maccannell, 1989).»

G. Cànoves; M. Villarino (2000). «Turismo en espacio rural en España: actrices e imaginario colectivo». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* (núm. 37, pàg. 66).

El desenvolupament del turisme ha comportat el creixement del sector de la **construcció**. Les infraestructures dedicades a l'accés i a l'acollida de turistes i la proliferació de segones residències modifiquen la funcionalitat de les àrees rurals alhora que contribueixen a modificar-ne l'estructura econòmica. D'acord amb Gili (2003), la proliferació de segones residències s'ha desenvolupat a un ritme accelerat des de la dècada dels seixanta a Espanya; l'autor també afirma que el sud d'Europa destaca per més propensió a la propietat de segones residències. La demanda d'aquest tipus de residències no solament respon a les necessitats d'oci d'una població cada cop més urbana, sinó que el negoci i l'evasió fiscal també són elements que configuren una ocupació del sòl pel sector immobiliari i financer. La revalorització i l'especulació del sòl es produeix en zones turístiques. El model de la segona residència es qüestiona des de diferents angles, entre els quals el de les conseqüències que comporta per al paisatge que justament pretén vendre.

Font: <https://rga.revues.org/1370>.

1.2. Transformacions en el terreny cultural

Pel que fa a les transformacions culturals, es distingeixen dos canvis significatius. En primer lloc, els valors postmaterialistes guanyen terreny sobre les preocupacions de tipus material. És a dir, aspectes com la qualitat de vida, les pre-

ocupacions mediambientals o la seguretat i qualitat alimentària tenen més pes que necessitats de tipus bàsic, que estan ja resoltes gràcies al nivell de benestar social. Tot plegat produeix un marc nou a l'hora de definir els usos que es fan de l'espai rural. Aquest canvi, però, té efectes en diferents dimensions, com ara en el medi ambient: l'arribada de turistes atrets per la natura implica l'ús (i l'abús) dels recursos naturals, el desenvolupament residencial o la demanda d'infraestructures (Guirado, 2011).

En segon lloc, s'intensifica el fenomen d'allò local. Això significa que es posen en relleu els valors i l'especificitat d'una identitat rural suposada. D'acord amb Moyano (2000), s'assisteix a una revitalització d'allò local en un context de globalització econòmica i cultural.

1.3. Transformacions en el terreny polític

La reestructuració rural també ha suscitat canvis en la configuració de la política rural. Diversos actors configuren el nou marc de referència en les polítiques rurals. Des d'institucions d'ordre global, com l'OMC, fins a grups de pressió locals, passant per institucions supranacionals (UE), nacionals, regionals o locals constitueixen aquest entramat d'actors. Les polítiques dutes a terme tenen a veure amb com es regula l'agricultura, però també amb la dinamització econòmica d'altres activitats o amb la preservació del medi ambient. Així, per exemple, la PAC, a banda de la producció agrícola, té en compte altres aspectes com la degradació ambiental o el desenvolupament d'altres activitats rurals.

En un context en què l'agricultura ha perdut rellevància i emergeixen nous actors, les polítiques públiques tracten d'harmonitzar les noves demandes de la societat. L'espai rural es pren forma amb diferents representacions en què coexisteixen ideologies i interessos econòmics també diferents (Woods, 2005). Emergeix així la política rural integrada (*integrated rural policy*), que aplega els diferents aspectes que modelen la gestió i el govern rural: agricultura, medi ambient, planejament o desenvolupament. L'estructura política es disposa en estructures de poder, jeràrquiques, cosa que genera efectes en les dimensions econòmica i social. En altres paraules, no solament la política és reestructurada pels canvis, sinó que també els afaïçona. Autors com Vaccaro i Beltran (2009) suggereixen que la proliferació de mesures proteccionistes amb el medi ambient són un greuge per al sector primari. El control d'accés a propietats d'ús, antigament comunal, o la reintroducció d'espècies són alguns dels exemples esmentats pels autors per a il·lustrar aquesta situació. I també hi ha la importància dels parcs naturals en el foment de certes activitats com, per exemple, la ramaderia al Parc Natural de l'Alt Pirineu i la gestió dels ajuts als ramaders o el foment de la recuperació de pràctiques que s'havien perdut en benefici de la biodiversitat. En resum, la diversitat d'actors i d'interessos que participen d'allò rural creix, i això queda reflectit en el marc de les polítiques públiques; com afirma González:

«Todo ello se concreta en la creciente intervención administrativa, fiscalización y regulación de las actividades económicas, en el incremento de las agencias administrativas con presencia en el ámbito rural (UE, Estado, Autonomías...), y supone una mayor diversificación de las funciones de la administración a escala local, amén de nuevas formas de gobernabilidad –como los grupos de acción local. Sumando nuevas formas de regulación, así como la planificación y promoción del desarrollo, entre otras, a la más clásica función de dotación de infraestructuras.»

M. González (2006). «Idas y vueltas en el desarrollo rural: de la diversificación de las economías locales a lo rural como categoría económica global». *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros* (núm. 211, pàg. 133).

1.4. Transformacions en el terreny demogràfic

La tesi de la reestructuració rural també posa l'accent sobre les transformacions en el terreny demogràfic. La població rural dels països desenvolupats ha experimentat un descens significatiu des de mitjan segle XIX, paral·lelament a la concentració urbana i a la industrialització. Es produeixen alguns processos simultanis, que seran constants durant un segle i mig aproximadament. Conflueixen els efectes produïts per la mecanització i la modernització agrària, que redueixen les explotacions i la mà d'obra necessària, amb l'atracció per un model de vida urbà, amb salaris millors, oportunitats diverses i més llibertat.

Després de la Segona Guerra Mundial, el procés s'intensifica fins que es detecta certa contenció, a les dècades dels setanta i els vuitanta. A partir de llavors, es detecta un element de canvi demogràfic (anomenat *rural turnaround* o *rural shift*): té lloc un nou flux de població que contraresta en part els efectes produïts per la dinàmica que va arribar a constituir, en el seu moment, l'anomenat «èxode rural». Així, el nombre d'habitants a les ciutats es redueix, mentre que augmenta en algunes àrees rurals. Es produeix una migració cap a les àrees rurals, en un procés que ha estat definit amb conceptes com *contraurbanització*, *suburbanització*, *urbanització del camp*, *periurbanització* o *rururbanització*.

En aquest marc, per a Nogué (2016), estem assistint a un canvi de paradigma en què es reclama una vida en la qual l'individu sigui amo del seu destí, controli el seu propi temps, s'alimenti d'una manera més sana i visqui una existència en plenitud. D'altra banda, la progressiva conscienciació ambiental de les últimes dècades ha comportat no solament una reacció mundial davant del canvi climàtic produït per l'escalfament global, sinó també una actitud més respectuosa cap als ecosistemes naturals i la biodiversitat.

Lectura recomanada

Per a una precisió dels termes *urbanització del camp*, *periurbanització* i *contraurbanització*, vegeu:

L. Thomsin (2001). «Un concept pour le décrire: l'espace rural rurbanisé». *Ruralia* (núm. 9). <<http://ruralia.revues.org/250>>

Nogué exposa dos exemples del canvi que experimenta el món rural. En primer lloc, l'**emergència d'un nou neoruralisme**, que és el procés d'abandonament de la ciutat i d'assentament al camp d'un col·lectiu majoritàriament jove que busca un projecte de vida alternatiu i contrari al model de societat que el nou capitalisme imposa. La primera onada neoruralista va aparèixer a finals de la dècada dels seixanta i començament de la dels setanta. Veiem, per exemple, el primer moviment de neorurals a França.

El cas de França

Després del Maig del 68, uns cent mil joves emigren cap al camp a França buscant un ambient més propici per a posar en pràctica els seus plantejaments de vida alternatiu. Les destinacions preferides d'aquests nous emigrants es localitzen al sud (sud del Massís Central, els Pirineus Orientals i les muntanyes de la Provença i el sud-est dels Prealps), on el clima és més favorable i els preus de l'habitatge i les terres són més assequibles. Aquesta primera onada es constitueix de joves estudiants i professionals que provenen de classe mitjana urbana i que s'organitzen en comunes, en general de caràcter antisistema i autosuficient.

A partir de 1974, comença, en la majoria dels països europeus, una segona onada de retorn al camp, diferent de l'anterior i molt més semblant a la situació actual. El principal objectiu ja no serà la utopia comunitària, sinó el fet de viure en contacte directe amb la natura. Serà protagonitzat per grups influïts pels plantejaments del moviment ecologista. Un nombre més gran de persones pot englobar-se en aquesta denominació i identificar-s'hi.

Aquest és el neoruralisme que arriba fins avui, amb algunes diferències perquè el context actual, el dels primers anys del segle XXI, ha canviat: la generalització de l'ús d'internet i de les noves tecnologies de la informació i la comunicació faciliten la connexió en xarxa i, el que és més important, el treball a distància. A més, amb les noves vies de comunicació es pot arribar a qualsevol punt del territori en poc temps, de manera que es pot estar connectat amb la ciutat i amb tot el que aquesta ofereix. Tot i això, l'essència del neoruralisme dels vuitanta, el de la segona onada, es manté. Es valora el fet de viure en un entorn agradable amb un paisatge no degradat i singular, a prop dels productes de la terra, la filosofia del km 0, l'agricultura ecològica, la recreació de l'artesanía local, etc. El fenomen se centra principalment en qüestions ambientals i d'identitat territorial, i en la qualitat de vida en general en un entorn sa i agradable.

El segon exemple fa referència a la **proliferació de circuits alternatius de producció i de consum**. Aquests circuits alternatius de producció i consum es fonamenten en cooperatives de productes de proximitat o en cooperatives d'intercanvi de serveis sense intercanvi monetari, i adopten diverses formes: cooperativisme, xarxes d'intercanvi, moneda social, bancs de temps, etc. Molts estan vinculats al fenomen neorural, però molts altres no. De fet, molts d'aquests circuits es troben en un espai difús entre el camp i la ciutat. En aquest sentit, Nel·lo (2016) assenyala que les formes de vida i de relació social dels

Lectura recomanada

Podeu veure més exemples en aquesta línia a:

J. Nogué (2016). «El reencontro con el lugar: nuevas ruralidades, nuevos paisajes y cambio de paradigma». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* (vol. 62, núm. 3, pàg. 489-502). <<http://dag.revista.uab.es/article/view/v62-n3-nogue>>

que viuen a les àrees rurals s'han diversificat i cada vegada són més properes a les de les àrees urbanes tradicionals. Així, el territori rural cada vegada és més difícil de delimitar, fins al punt que la dicotomia clàssica entre territoris urbans i rurals queda pràcticament obsoleta.

Una de les experiències que ha proliferat en aquest sentit durant els darrers anys i que té a veure amb les àrees rurals (tot i que difuminades) són les cooperatives de consum. D'acord amb Solana (2016), cal inscriure les cooperatives de consum ecològic en un moviment de lluita contra el model consumista que proposa un model de consum alternatiu i crític. El moviment reivindica els circuits curts de producció sense intermediaris, l'agricultura sostenible i de proximitat i l'agricultura ecològica. Hi ha diferents tipologies de cooperatives d'aquest tipus, però totes persegueixen l'apoderament dels consumidors i dels productors. Aquest tipus d'experiències són relativament noves a Espanya i a Catalunya, però a països com Suïssa, Alemanya o Àustria ja es troben aquest tipus de moviments des dels anys seixanta.

2. La muntanya com a reserva de recursos i com a laboratori de la conservació de la biodiversitat

D'acord amb Fernández (2003), l'altitud i el pendent són els dos paràmetres que doten les muntanyes de la seva personalitat única i de les seves moltes peculiaritats, que es tradueixen en rigors climàtics, dificultat d'accés i trànsit, problemes per a l'establiment de cultius i altres usos convencionals de l'espai, etc. Amb això, les muntanyes es caracteritzen per ser llocs relativament aïllats i de difícil accés, en especial a les parts més elevades.

Val a dir, però, que aquesta inaccessibilitat aparent de les muntanyes ha variat amb el temps i els canvis socials, és a dir, no sempre ha estat així; a més, no ha impedit que fossin vulnerables als impactes derivats de l'activitat humana per tres raons:

- L'elevat grau d'especialització de les comunitats i les espècies que componen els seus ecosistemes les dota d'una sensibilitat especial i les fa difícilment adaptables als canvis.
- La inestabilitat dels substrats, subjectes a l'acció de la gravetat que facilita els fenòmens erosius de gran magnitud, i que un cop iniciats per causes naturals o humanes són pràcticament incontrolables i molt difícilment reversibles.
- Les muntanyes són espais amb una presència humana important i destacada al llarg de la història. La seva influència en el medi natural és fortament significativa des de com a mínim el neolític, tot i que l'edat del bronze farà que se superi un llindar d'intensitat que condicionarà fortament els paisatges fins als nostres dies.

Les àrees de muntanya són, per tant, llocs rics en espècies, hàbitats, cultura, etc. A més, tenen la capacitat de conservar o regenerar recursos naturals imprescindibles com l'aigua i l'aire, i de garantir la conservació de nombroses espècies animals i vegetals en els seus hàbitats. A continuació i seguint amb Fernández (2003), es revisaran els valors principals que representen les muntanyes.

2.1. Magatzem i subministrament d'aigua

Les muntanyes tenen un paper primordial per al manteniment dels ecosistemes i de la vida humana de la plana, ja que actuen com a dipòsits d'aigua i l'acumulen en forma de masses de neu, glaceres, llacs i capital hídric retingut en els sòls forestals de les capçaleres dels rius. Amb aquesta funció, les muntanyes contribueixen a la distribució d'un bé essencial per a la vida: l'aigua.

Actualment, algunes de les intervencions i actuacions que es duen a terme en els territoris de muntanya (tales, cremes, determinades activitats agroforestals, construcció i ús d'infraestructures, ús de productes químics, etc.), poden tenir repercussions sobre la funcionalitat dels ecosistemes implicats, mentre que altres activitats tendents a gestionar o millorar aquests territoris (plans de gestió, mesures protectores, actuacions de defensa, etc.) tenen o tindran efectes positius aigües avall. Una gestió eficient d'aquest recurs és avui dia clau perquè arribi arreu i cobreixi la demanda de la població. L'escassetat d'aquest recurs ja ha tingut alguns episodis a Catalunya que han tingut efectes en el subministrament a les llars i en l'activitat econòmica.

Web recomanat

Per a ampliar aquesta informació, vegeu: <http://aca-web.gencat.cat/aca/sequera/ca/inici.jsp>.

2.2. Magatzem i subministrament de biodiversitat

Els espais de muntanya del conjunt del territori espanyol es caracteritzen per la diversitat geogràfica. Aquesta diversitat es reflecteix en una gran riquesa d'ambients i ecosistemes. De la interacció dels aspectes geomorfològics, edàfics i climatològics amb les altituds i els vessants amb les corresponents diferències d'insolació, sorgeix una gran quantitat d'espais de muntanya pràcticament únics.

La degradació (per intensitat d'ús o per abandonament complet) dels espais de muntanya significaria –i significa ja en no pocs casos– una pèrdua de biodiversitat que duria a la simplificació i empobriment d'alguns ecosistemes i també al reforç d'altres que es fan més homogenis. En aquest sentit, les perturbacions naturals i humanes com, per exemple, les provocades per incendis, tales de fusta que no respecten les pautes de regeneració, alteracions de la xarxa hidrogràfica, etc., poden comportar canvis significatius en el sistema natural o fins i tot la seva desaparició. A més, la fragmentació d'hàbitats pot significar la pràctica desaparició d'espècies vulnerables i la transformació de les seves àrees de distribució. Aquesta degradació pot tenir efectes en com es percep la muntanya avui en dia, ja que si és un espai on gaudir de la natura, del paisatge o de la qualitat ambiental, hi poden haver processos difícils d'explicar.

2.3. Indicadors de canvis ambientals

Els ecosistemes de les muntanyes són notablement sensibles a certs canvis en les condicions ambientals, com els que es deriven del canvi climàtic. Petites variacions en la temperatura, en la humitat o en altres factors poden produir efectes amplificats sobre els ecosistemes especialitzats de la muntanya. Per

exemple, les glaceres proporcionen abundant informació sobre les condicions climàtiques, de manera que l'estudi de la seva evolució constitueix una font d'informació vital sobre qüestions com ara el canvi climàtic.

L'escassetat de nutrients, les baixes temperatures i la brevetat dels períodes vegetatius fan que la capacitat de regeneració dels sistemes vius sigui més lenta a la muntanya que a la plana. A més, tant la meteorologia com els pendents faciliten els processos erosius, de manera que un incendi o una tala, per posar alguns exemples, deixen empremtes més difícilment reversibles. El fet que les àrees de muntanya actuïn com a indicador de canvis ambientals és significatiu i pot donar indicacions dels usos que se'n pot fer per a controlar els impactes sobre el medi.

2.4. Reserves de recursos naturals i paisatges

Els espais de muntanya constitueixen una font de recursos naturals i de paisatges. Aquests recursos naturals que es troben a la muntanya són nombrosos i de diversa índole. En el context de la nova ruralitat, aquest recursos tenen un valor que és desitjat i consumit des de diferents angles. Les activitats tradicionals en fan ús, però també les activitats més recents com el turisme.

- Els boscos representen la base d'una part de la biodiversitat vinculada a les muntanyes i produeixen diversos recursos renovables com fusta, aliments per al bestiar, plantes medicinals, fongs i altres productes forestals.
- Les aigües epicontinentals, freàtiques i també les contingudes en les reserves de les glaceres, són un element essencial per al desenvolupament de la vida, el manteniment dels ecosistemes, els assentaments humans i l'activitat econòmica, mitjançant diversos aprofitaments energètics i agrícoles.
- Les varietats de plantes i animals d'interès agroramader, que procedeixen del capital de biodiversitat, representen també un potencial d'aprofitament.
- El sòl té una importància de primera magnitud com a suport de múltiples funcions ambientals i econòmiques.
- Els minerals també són un recurs que, cal recordar-ho, és de caràcter no renovable.
- Els paisatges d'alta qualitat presents a les àrees de muntanya també són avui dia un recurs valuós. Amb l'arribada del turisme i l'extensió de la urbanització, aquests paisatges esdevenen la base fonamental de l'economia en moltes àrees rurals i estan subjectes a una elevada demanda social. Les muntanyes són reserves de paisatges naturals en entorns antropitzats que

es troben en un equilibri fràgil. Els usos que se'n fan i la seva preservació orienten en bona mesura les accions i les activitats que s'hi desenvolupen.

2.5. Font de serveis per al conjunt de la societat

Els serveis ecosistèmics són els beneficis que un ecosistema aporta a la societat (i que milloren la salut, l'economia i la qualitat de vida de les persones). Un servei ecosistèmic deriva de les funcions pròpies de l'ecosistema. El servei més important que proporcionen les àrees de muntanya és la protecció de les zones més baixes davant d'allaus de neu en els sistemes alpins i d'inundacions i desbordaments en els altres. Les persones, les infraestructures de transport i comunicacions, les instal·lacions industrials i les zones agroramaderes queden així protegides per les zones de muntanya.

Web recomanat

Per a ampliar aquesta informació, vegeu: <http://blog.creaf.cat/coneixement/que-son-els-serveis-ecosistèmics/>.

2.6. La ciència, la recerca i els espais de muntanya: les muntanyes com a espai per a expandir la recerca

Qualsevol muntanya és un gresol ecològic complex amb una elevada biodiversitat, presència d'endemismes i refugis per a la flora i la fauna. Per a incrementar l'estabilitat d'aquests sistemes fràgils es requereix el suport de la ciència. Els programes de recerca destinats a millorar el coneixement dels ecosistemes, del patrimoni natural o cultural, han d'anar dirigits a garantir la supervivència d'aquestes regions, valorant-ne les possibles vies de conservació.

Els temes en els quals cal aprofundir són sobretot els que relacionen la diversitat biològica amb els efectes globals i locals de l'activitat antròpica. Seguint aquesta línia, cal avançar en el coneixement del funcionament de les muntanyes i de la seva resposta al canvi.

La recerca, a banda de millorar el coneixement del medi, vol contribuir al disseny i a l'aplicació de models de gestió més eficaços, i també incidir en la consciència ambiental de la societat.

2.7. Les muntanyes com a espais per a la vida

La interacció de la població de la muntanya amb el medi n'ha modelat l'aspecte. El manteniment de la població compleix un paper important en l'equilibri territorial i la gestió dels recursos i els paisatges. Avui dia, l'assentament de les poblacions constitueix un repte en aquests espais, que es relaciona amb el desequilibri territorial, l'envelliment de la població o la temporalitat de la seva població. Si bé és cert que, a les darreres dècades, la població rural ha augmentat en algunes regions, en altres ha continuat disminuint. Les zones de muntanya són en aquest sentit més vulnerables perquè han perdut un gran nombre de població. L'arribada de nous habitants ha servit en alguns casos per a recuperar la població, però, a grans trets, aquests no han estat suficients per a cobrir totes les àrees de muntanya, pel que fa tant a Catalunya

com al conjunt d'Espanya. A més, les pràctiques que els nous habitants fan a la muntanya estan més relacionades amb el sector dels serveis que no pas amb el sector primari, un fet que també té repercussions en el paisatge, perquè hi ha una població que fa paisatge i n'hi ha una altra que viu del paisatge. Una cosa és que el paisatge passi per tu (agent actiu) i una altra de diferent que tu passis pel paisatge (agent passiu), malgrat que cada vegada hi ha més maneres de ser un agent actiu sense necessitat de ser del sector primari.

3. Agroecologia, agricultura social i horts urbans

A partir de la dècada dels vuitanta, amb el canvi de model productivista cap al model postproductivista, s'incorporen a l'agricultura noves funcions que permeten diversificar l'economia rural amb activitats principalment relacionades amb el sector terciari. L'agricultura té un alt potencial com a eina d'innovació social i econòmica, sempre que es diversifiqui amb activitats relacionades amb el sector terciari. Els canvis en les àrees rurals, juntament amb l'emergència d'una nova pagesia, les innovacions socials i les noves tendències en el sector dels serveis, han contribuït a teixir noves aliances entre l'agricultura i la societat (Guirado i altres, 2014).

En aquest marc, apareix el paradigma de la dinamització agroecològica, a partir del qual sorgeix una nova pagesia, amb valors nous i maneres noves de produir. Apareixen també l'agricultura social i l'agricultura urbana, que són alguns dels elements que es tracten en aquest apartat.

3.1. L'agroecologia

L'agroecologia és la pràctica de l'agricultura ecològica, una activitat amb uns valors i uns processos que tenen a veure amb la transformació social, econòmica i cultural: inclou tècniques de cultiu respectuoses amb el medi ambient, pràctiques i coneixements tradicionals que es complementen amb innovació, i el cultiu de varietats locals. Es tracta d'un nou paradigma que contribueix a la definició del paper de l'agricultura en la societat actual.

En l'àmbit social, es lluita per una remuneració justa, la dignificació de la professió de pagès i el foment del treball col·lectiu i cooperatiu. En l'àmbit econòmic, s'aposta per una relació directa entre el productor i el consumidor final – evitant intermediaris –, fomentant els circuits curts de comercialització, la distribució local i el consum de proximitat. Finalment, en l'àmbit cultural, des de l'agroecologia es pretén divulgar el coneixement de les activitats agràries seguint uns criteris de justícia social, ètica, qualitat i sostenibilitat que facin avançar la societat cap a la sobirania alimentària (Guirado i altres, 2014).

L'ús contemporani del terme *agroecologia* data dels anys setanta, però la ciència i la pràctica de l'agroecologia són tan antics com els orígens de l'agricultura. A mesura que els investigadors exploren les agricultures tradicionals, es fa més notori que molts sistemes agrícoles desenvolupats localment incorporen de manera rutinària mecanismes per a acomodar els cultius a les variables del medi ambient i per a protegir-los de la depredació i la competència. Aquests

mecanismes utilitzen *inputs* renovables existents localment i regionalment, i també trets ecològics i estructurals propis dels camps, els guarets i la vegetació circumdant (Hecht, 1995).

D'acord amb Altieri i Nicholls (2012), davant de les dificultats derivades de la implementació de la revolució verda –el símbol de la intensificació agrícola i de la producció industrial–, apareixen altres sistemes de producció. La revolució verda no ha resolt una producció d'aliments abundant, suficient i segura per a tothom. A més, es va instaurar sota la suposició que sempre hi hauria aigua abundant, energia barata i que el clima no canviaria. Els agroquímics, la mecanització i les operacions d'irrigació, que són el centre de l'agricultura industrial, són altament dependents de combustibles fòssils cada vegada més cars i escassos. Les condicions climàtiques extremes s'estan fent més comunes i més violentes, i amenacen els cultius, especialment els monocultius moderns genèticament homogenis. A més, l'agricultura industrial contribueix amb el 25-30% de les emissions de gasos d'efecte hivernacle.

L'excessiva intensificació de les activitats agrícoles ha comportat, en molts casos, la dràstica transformació del paisatge, l'empobriment dels sòls i l'acceleració dels processos irreversibles d'erosió. L'efecte negatiu s'ha accentuat durant els darrers cinquanta anys amb un ús de mètodes químics per a la protecció dels cultius que ha originat contaminacions, sovint de caràcter irreversible. El canvi de gestió dels sistemes agrícoles i pastorals que s'ha produït en els darrers decennis ha motivat que l'agricultura i la ramaderia tradicional hagin estat desplaçades per un tipus de producció molt intensiu basat exclusivament en criteris econòmics amb greus conseqüències mediambientals i paisatgístiques (Sans, 2007).

Els avantatges del desenvolupament de mètodes de gestió agrícola que permetin harmonitzar la producció agrària, la conservació dels recursos naturals i el desenvolupament rural, són una evidència. En aquest sentit, l'agroecologia, proposa el disseny de models de gestió agrària basats en un enfocament més lligat al medi ambient i socialment més sensible, centrats no únicament en la producció, sinó també en l'estabilitat ecològica dels sistemes de producció (Sans, 2007).

Finalment, seguint amb Altieri i Nicholls (2012), resulta interessant assenyalar que els sistemes d'agricultura orgànica però manejats amb monocultius dependents d'*inputs* externs no estan basats en els principis agroecològics. Aquest enfocament de «substitució d'inputs» (industrials vs. orgànics) segueix en essència el mateix paradigma de l'agricultura convencional, que és superar el factor limitant. Molts d'aquests «*inputs* alternatius» s'han convertit en una mercaderia i, per tant, els agricultors continuen sent dependents dels proveïdors. Des de l'agroecologia, s'argumenta que els sistemes d'agricultura orgànica que no qüestionen els sistemes de monocultiu –dependents d'*inputs* externs–, i també els costosos segells de certificació estrangera o del comerç just

com a sistemes destinats només a l'agroexportació, ofereixen poc per als petits agricultors. Així, aquest tipus d'agricultura orgànica no contribueix a un redisseny productiu dels ecosistemes agrícoles.

3.2. L'agricultura social

Des dels anys seixanta hi ha hagut iniciatives que tenen a veure amb l'agricultura social (AS; *social farming*, en anglès), i també han sorgit estudis científics que n'avalen el potencial per al desenvolupament econòmic i social local. La idea consisteix a capacitar persones vulnerables i contribuir al desenvolupament de les seves capacitats per mitjà del treball en una explotació agrària

Es tracta d'un concepte que prové de la literatura anglosaxona i que s'ha convertit en un fenomen estès i consolidat a molts països europeus. Es pot entendre l'agricultura social com el conjunt d'experiències que utilitzen els recursos locals, agraris i naturals per a promoure la salut, l'ocupació, l'apoderament de col·lectius en risc d'exclusió: persones amb necessitats laborals específiques (amb discapacitat, en situació de pobresa, procedents de centres penitenciaris o interns d'aquests), persones que passen per processos terapèutics o de rehabilitació (per exemple, persones amb algun tipus d'addicció, dones víctimes de violència de gènere o persones amb trastorn mental) o altres col·lectius socialment vulnerables, entre els quals es poden destacar els nens i els joves, la gent gran, les persones immigrades o les persones sense sostre, entre altres (Guirado i altres, 2014).

Els projectes d'AS són una eina eficaç per al desenvolupament econòmic i social local, principalment en àrees rurals on hi ha més vinculació amb les activitats agràries i amb el territori. Són iniciatives socialment més justes i amb un clar posicionament envers el medi ambient. A més, dignifiquen les persones més vulnerables o en risc d'exclusió social i fan valer els treballs agraris. Es podria dir que l'AS és una eina multifuncional amb la qual treballar l'agroecologia, el foment d'ocupació, l'enfortiment del teixit econòmic local, la inclusió social de col·lectius vulnerables i la sensibilització en pro de la justícia social. L'interès creixent per la temàtica va fer que el Comitè Econòmic i Social Europeu aprovés un dictamen sobre AS que promovia la creació d'un marc legislatiu (Lamarca i altres, 2015).

Les primeres iniciatives d'AS a Catalunya apareixen entre el 1965 i el 1975 i s'ubiquen a l'àrea metropolitana de Barcelona, especialment al delta del Llobregat i al Baix Maresme. Des de llavors, el nombre de projectes ha augmentat progressivament. El col·lectiu majoritari destinatari dels projectes ha estat el de les persones amb discapacitat. Generalment, aquestes iniciatives solen ser promogudes per institucions de caràcter social, com ara associacions i fundacions, i no tenen ànim de lucre. Ara bé, també hi ha institucions privades, algunes de caràcter mercantil com empreses i cooperatives, que també tenen una

funció social i assistencial. A més, l'Administració també disposa d'entitats de caràcter públic que tenen com a objectiu fomentar l'ocupació de col·lectius en risc d'exclusió social i el desenvolupament local (Tulla-Pujol i altres, 2014).

Les diferents activitats que engloba l'agricultura social es poden classificar de la manera següent (Tulla-Pujol i altres, 2014):

- Els vivers de plantes i la jardineria, que són les activitats més utilitzades per a donar feina a persones amb discapacitat física i mental, juntament amb el sector de les manipulacions industrials.
- L'horta i la producció de flors és una de les activitats que acull més diversitat de col·lectius en risc d'exclusió social. L'Administració local i la Fundació Càritas són les institucions que a Catalunya han proveït de més terres per a grups socialment marginats (en atur, gent gran, exdrogoaddictes, etc.), diferents dels discapacitats físics i mentals. També hi ha horts a algunes presons, com Can Brians a Catalunya.
- La producció de bolets (Bolet Ben Fet), d'ous ecològics (La Klosca) i de petit bestiar són activitats emergents que es desenvolupen en explotacions de dimensió mitjana però modernes i tecnificades.
- La ramaderia d'oví i cabrum, per a produir tant carn com derivats làctics. Aquestes activitats necessiten formació tècnica (en la pastura, en la transformació del producte, etc.) i també una inversió important en terres, bestiar i obradors. La major part d'iniciatives són en àrees rurals de muntanya o allunyades de les ciutats.
- La ramaderia de vaquí, per a produir tant carn com derivats làctics, és de les més adaptades a les normes ecològiques. El més habitual són explotacions mitjanes. A Catalunya hi ha, però, un exemple de gran empresa: La Fageda.
- El conreu arbustiu de vinya i oliveres, en explotacions mitjanes, s'està expandint per la diversitat de feines que comporta i les oportunitats d'ocupació per a col·lectius en risc d'exclusió social. Poden obtenir un valor afegit amb la transformació en vi i oli, productes normalment ecològics, i amb una comercialització de marques de qualitat, com és el cas de L'Olivera.
- Les indústries agroalimentàries, la restauració i el càtering requereixen organització i formació. Això fa que fundacions, cooperatives o empreses dediquin una part important a la formació professional prèvia dels treballadors.

En un estudi de l'any 2017 liderat per Antoni F. Tulla sobre deu projectes que combinen acció social i agricultura, es demostra com aquestes iniciatives han tingut un impacte econòmic de tres milions d'euros i com per cada euro d'inversió se n'han recuperat tres de mitjana. El *Diari de Girona* (16/12/2017) en resumia així les conclusions principals:

«[el] resultat total de l'impacte social de les deu entitats esmentades se situa prop dels 3 milions d'euros (2.903.965,77 €), calculat sobre la base de l'activitat de l'any 2015. Aquest impacte repercuteix de la manera següent: el 29% (837.453,9 €) per a les persones usuàries i el seu entorn, principalment les seves famílies; el 21% (609.192,4 €) per a l'Administració pública, la qual cosa suposa una reducció de la despesa pública i un retorn de gairebé la totalitat de les subvencions, ajuts i inversions destinades a aquestes entitats que combinen acció social i agricultura, que és de 665.885,6 d'euros; el 20% (579.159,9 €) per a les persones gestores del projecte i l'equip tècnic, sobretot per la contribució d'aquestes entitats a la creació d'ocupació i l'adquisició d'habilitats en un sector especialment innovador: el 26% (746.513,8 €) per al territori local, per la contribució al desenvolupament local, la gestió ambiental del territori i la recuperació d'espais agraris abandonats, principalment a l'espai periurbà, i el 4% restant (95.591,2 €) per a les persones voluntàries, una peça clau en els projectes d'agricultura social que suposa una contribució important al seu desenvolupament.»

3.3. L'agricultura urbana i els horts urbans

Actualment, més de la meitat de la població mundial viu a les ciutats. Aquesta urbanització dona lloc a demandes elevades sobre la terra i l'espai, relacionades amb la necessitat creixent d'estructures urbanes habitables i d'aliments reconeguts i produïts localment. En aquest context, es delimita l'agricultura urbana.

En termes generals, l'agricultura urbana (AU) consisteix en el cultiu, el processament, la distribució i el consum de productes agrícoles dins de l'àrea de la ciutat, emprant amb finalitat productiva recursos insuficientment utilitzats com ara terrenys erms, aigües residuals tractades, deixalles reciclades i mà d'obra aturada (Moreno, 2007).

En aquest marc, les expressions *agricultura urbana*, *urban agriculture*, *agriculture urbaine* o *horts urbans* serveixen per a referir-se a superfícies reduïdes situades en el perímetre urbà que es destinen al cultiu intensiu i a la cria de petits animals domèstics, principalment gallines o altres de semblants, i també, però rarament, vaques lleteres. Aquesta producció es fa principalment en solars buits, patis i terrasses que es transformen en horts comunitaris i familiars; i és practicada exclusivament per persones que viuen i treballen a les ciutats.

L'agricultura urbana es diferencia de l'agricultura periurbana, la qual té una connotació més àmplia, i abasta des de l'agricultura intensiva i de subsistència fins a l'agricultura comercial. A més, l'agricultura periurbana es practica al voltant dels centres urbans, en un espai intermedi entre la ciutat i el camp. Es tracta d'explotacions localitzades a les rodalies del perímetre de les ciutats, en un espai de transició entre l'urbà i el rural, i que, depenent de la superfície, poden incloure altres activitats com la ramaderia, la silvicultura o la pesca (Zaar, 2011).

Els darrers anys, l'expansió d'aquest tipus d'agricultura practicada dins de les ciutats ha crescut significativament. Val a dir que les seves funcions són diverses i abasten des de la subsistència pròpiament dita, la millora de l'alimentació o el complement de la renda familiar fins a l'oci i la preocupació per consumir productes ecològics amb baix cost. Així doncs, l'agricultura urbana pot, d'una banda, contribuir a resoldre la inseguretat alimentària i servir de complement de la renda familiar. Des de finals del segle xx, i generalment amb el suport de la FAO, el nombre de països subdesenvolupats on s'han promogut experiències relacionades amb l'agricultura urbana s'ha incrementat. Amb la finalitat de garantir la seva sobirania alimentària, alguns països amb parts importants de la població en risc d'inseguretat alimentària van desenvolupar algun tipus de normativa pública d'incentius per a l'agricultura urbana a partir de la dècada dels noranta. De l'altra banda, l'AU és una alternativa per al consum de productes de bona qualitat i recull la preocupació per una agricultura sostenible present en els països desenvolupats. Hi ha un nou discurs que reivindica més qualitat de vida a les ciutats, la sostenibilitat mediambiental i la integració social, i que genera noves exigències i valors, com estar en contacte amb la natura i consumir productes naturals.

En el cas d'Espanya, a partir de la dècada dels noranta, urbanites de diferents ciutats es van posar d'acord per a sol·licitar reglaments que no solament permetessin sinó que també fomentessin els horts en solars urbans. Això va fer que algunes administracions públiques iniciessin el procés de regulació d'ús de terrenys municipals per a horts urbans. Per exemple, a la següent imatge es pot veure l'hort urbà de Sant Pau del Camp, un espai amb nou parcel·les per al conreu per a jubilats del districte en règim de concessió durant cinc anys al districte de Ciutat Vella. La gestió es porta des de l'Institut de Parcs i Jardins de Barcelona.

Font: <http://eldigital.barcelona.cat/equipament/hort-urba-de-sant-pau-del-camp>.

A més d'aquesta petita xarxa d'horts urbans municipals, hi ha altres experiències impulsades per associacions de veïns i comunitats. Una d'aquestes es localitza a la masia Can Masdeu –ocupada des del desembre del 2001 i que involucra moltes famílies i grups de Nou Barris–, on hi ha l'hort comunitari regentat per una vuitantena de persones (Zaar, 2011) i que podeu veure a continuació.

Font: <http://www.naturalenda.com/2015/06/huertos-de-can-masdeu.html>.

4. Els paisatges culturals i el patrimoni per a la revitalització d'àrees rurals i de muntanya

Un dels elements que defineix les àrees rurals és el ric patrimoni natural que prové de la seva diversitat ecològica, de l'equilibri dels cicles de la natura i de la seva interacció amb l'activitat econòmica i social dels pobladors; en aquest darrer punt, després de mil·lennis d'activitat antròpica, apareix el patrimoni cultural. El paisatge rural, les construccions agràries, els camps de conreu, les pastures o els boscos que avui contemplem són el resultat de l'activitat transformadora de l'activitat humana. Aquest patrimoni cultural ofereix oportunitats per a l'activitat econòmica i per a la millora de la qualitat de vida i, alhora, contribueix a la imatge i projecció del territori (Gardeñes, 2011). A més, val a dir que aquest patrimoni cultural està constituït d'infraestructures i elements físics (patrimoni material), i de coneixements i altres elements intangibles (patrimoni immaterial). El reconeixement de la riquesa i l'especificitat dels béns patrimonials del camp i de la muntanya i la creixent revaloració turística d'aquests espais, permeten concebre el patrimoni rural com un recurs turístic (Porcal, 2011).

4.1. Patrimoni i patrimonialització

Patrimoni és un terme complex que es caracteritza, entre moltes altres coses, per la seva diversitat semàntica. Això, en certa mesura, es trasllueix en els qualificatius que solen acompanyar el concepte (*natural* o *cultural*, *material* o *immaterial*, *tangible* o *intangible*, *urbà* o *rural*, *artístic*, *arqueològic*, *etnogràfic*, etc.). Val a dir que el terme *patrimoni* ha estat objecte d'una evolució conceptual que n'ha ampliat el contingut: des del reconeixement dels monuments històrics més emblemàtics fins a la inclusió, per exemple, d'habitatges populars o manifestacions immaterials; o des de l'apreciació de paisatges naturals singulars fins a la valoració de paisatges culturals. En resum, actualment el terme *patrimoni* és mot multifacètic que deriva d'una visió molt més restrictiva. D'una banda, ha de ser entès com una herència o llegat que es rep del passat i es transmet als descendents. De l'altra, està relacionat amb el concepte de *valoració social*, ja que només allò que es considera «valuós» és digne de ser protegit, conservat, rehabilitat i transmès a les generacions futures (Porcal, 2011).

El procés d'incorporació de valor a espais, llocs, edificis, objectes, costums, etc. que han perdut la seva funció o usos, els converteix en patrimoni, els patrimonialitza. *Patrimonialització* és, doncs, un terme que es refereix al procés de producció de patrimoni cultural o natural. Aquest procés es produeix tant en la cultura com en la naturalesa. Les formes més comunes de la patrimonialització són el museu i el parc, però adopta també altres formes, com festes i festivals, per exemple. En aquest sentit, Solana (2016) parla de «ruralitat museïtzada». En el context de ruralitat actual, les àrees rurals deixen de ser espais productius

per a esdevenir espais residencials i d'oci. En altres paraules, les àrees rurals passen a ser espais destinats al gaudi turístic i residencial on es reproduïxen i conserven valors i referents simbòlics de la ruralitat.

A les àrees rurals, allí on la crisi de l'agricultura i l'abandonament del camp es va manifestar abans, s'han produït processos de patrimonialització. Per exemple, a França el procés es va iniciar a la dècada dels setanta. Des de llavors, han aparegut una gran quantitat d'activitats d'aquest tipus, o, el que és el mateix, s'ha desenvolupat una indústria relacionada amb el patrimoni. Un indicador n'és el nombre de museus etnogràfics: de quaranta museus existents s'ha passat a mil cinc-cents en una quarantena d'anys (Frigolé, 2006).

Els processos de patrimonialització són la clau per a entendre la realitat actual. Els discursos generats al voltant del patrimoni es presenten sovint com a discursos aïllats, que s'orienten a la preservació de valors que són béns comuns. Ara bé, aquests discursos s'han de contextualitzar i analitzar en el conjunt dels processos que es van desenvolupar a partir de la dècada dels vuitanta, que van ser centrals a l'hora de produir una nova manera d'entendre el territori (Del Marmol, Gascón, 2014). Davant dels problemes i desequilibris generats arran dels canvis socioeconòmics i funcionals profunds iniciats a mitjan segle passat a les àrees rurals i –segurament amb més intensitat– a les zones de muntanya, la consideració del valor patrimonial d'aquestes àrees, primer, i de la potencialitat d'aquest patrimoni com a recurs i motor de desenvolupament, després, ha significat una gran oportunitat. En aquest marc, el patrimoni es concep com un recurs econòmic capaç de generar rendes i llocs de treball, i com una valuosa eina de desenvolupament sostenible, sobretot a escala local. Això, generalment, va acompanyat de la necessitat de mantenir una cura en la conservació, el manteniment i la gestió d'aquests espais, que no sempre està exempta de controvèrsia (Porcal, 2011). Simplificant-ho, es pot dir que resulta evident que pot haver-hi cert conflicte entre els que busquen una ruralitat de qualitat, que preservi les tradicions i el paisatge, i els que demanen viure en una ruralitat que generi activitat econòmica i poblacional.

4.2. Patrimoni rural

L'espai rural ha passat a ser percebut com una prolongació de l'espai urbà, com l'espai no construït que facilita l'oci, la tranquil·litat, el silenci, el contacte amb la natura, etc. Fins als anys seixanta, els espais rurals eren percebuts com el lloc d'on provenien els aliments de la població i moltes altres matèries primeres, com la fusta, l'aigua, les pedres i altres minerals; els espais rurals eren bàsicament uns espais de producció agrària. A mesura que els habitants de ciutat han esdevingut majoria i a mesura que s'han produït tots els altres canvis que han alterat la base productiva rural, l'espai rural ha passat a ser percebut també com una simple prolongació de l'espai urbà: l'espai agrari ha esdevingut un espai natural, el parc de la gran ciutat.

En la nova visió de l'espai rural com a espai natural es manifesta l'instrument més característic de l'expansió urbana: el planejament urbanístic. El planejament urbanístic –i l'ordenació del territori– es consolida a les zones rurals amb la protecció sistemàtica d'una bona part del territori servint-se d'un ampli ventall de figures: els parcs naturals, els espais del Pla d'espais d'interès natural, els espais de la Xarxa Natura 2000 i els sòls de protecció especial dels plans territorials parcials. No va ser fins ben entrat el segle XX que es va començar a aplicar una protecció sistemàtica de la flora i la fauna amenaçades, que s'ha fet extensiva els darrers anys a escala europea per mitjà de la Xarxa Natura 2000.

La protecció dels espais naturals es concreta a Catalunya en diferents figures, entre les quals destaca la protecció del que s'anomena genèricament «espais naturals de protecció especial» (ENPE), que pren com a referència la Llei 12/1985, de 13 de juny, d'espais naturals. Aquests espais (parcs nacionals, parcs naturals, paratges i reserves naturals) tenen una regulació específica pròpia i una gestió individualitzada. Aquests espais, però, estableixen la protecció d'una part relativament petita del territori. Això es va mirar de corregir en la mateixa Llei 12/1985 amb la creació del Pla d'espais d'interès natural (PEIN) (Decret 328/1992), que implica una cobertura dels grans ecosistemes del país: 144 espais que sumen prop de 700.000 hectàrees, això és, un 21% del territori.

L'any 1992, any d'aprovació del PEIN, el Consell Europeu va aprovar la Directiva Hàbitats (Directiva 92/43/UE), relativa a la conservació dels hàbitats naturals i de la fauna i flora silvestres, que es concreta en la proposta de Xarxa Natura 2000 i que a Catalunya representa prop d'un milió d'hectàrees, un 30% del conjunt del territori. Els espais PEIN es troben tots inclosos a la Xarxa Natura (Aldomà, 2009).

D'acord amb Aldomà (2009), la inclusió de la major part dels espais rurals com a espais naturals posa en relleu el domini de la visió urbana del territori; però té també la virtut de preservar el «camp» de la competència dels usos no agraris. A més, també contribueix a fomentar l'agricultura de qualitat, l'agroturisme i activitats formatives i altres serveis que aprofiten i viuen dels valors més o menys naturals de l'espai forestal o conreat. I deixa oberta la porta a una intervenció urbana més proactiva com és la Xarxa de Custòdia del Territori (<http://www.xct.cat/ca/xct/quees.html>) i altres intervencions privades destinades a impulsar i sufragar una gestió del territori més acordada amb els principis de funcionament dels ecosistemes naturals.

Actualment es plantegen encara dubtes i interrogants importants sobre la noció d'*espai natural* i el tractament que mereix el territori rural des d'aquesta perspectiva:

- En primer lloc, pel que fa a la definició mateixa dels espais naturals. Per exemple, sobre el seu grau d'antropització o sobre la inclusió d'espais agraris.

- En segon lloc, en relació amb els instruments normatius idonis per a la preservació.
- I en tercer lloc, quant als objectius que es volen assolir amb la protecció. Per exemple, hi ha un excés de conservacionisme? Com es fa per a integrar la dinàmica pròpia del sistema natural en les figures de protecció?

En aquest marc, val a dir que les polítiques de conservació i de gestió del medi ambient no tenen lloc en un buit social, sinó que s'entrellacen amb altres qüestions (com les relatives al desenvolupament local i el turisme) que poden estar en conflicte amb el que s'entén per naturalesa.

Serveixi d'exemple el cas dels Pirineus. Segons Vacaro i Beltrán (2010), la prevalença d'espais naturals protegits, les altes taxes de despoblació i la consolidació d'un cert nivell d'ecologisme en el conjunt de l'opinió al Pirineu, han col·laborat en la imposició d'un medi ambient governamentalitzat i conservacionista. Ara bé, algunes polítiques públiques i decisions relatives a la gestió de la fauna es troben amb arguments que qüestionen la governamentalitat ambiental i n'evidencien les contradiccions. Aquest és el cas de les reintroduccions dels grans depredadors. Aquesta és una iniciativa polèmica que s'arrossega des del moment en què es va dissenyar el projecte de reincorporació, tant de l'os com del llop. En aquestes muntanyes, al llarg del segle XIX i principis del segle XX, la pressió demogràfica, els canvis tècnics i l'ús intensiu dels recursos naturals van portar la majoria dels grans animals salvatges a l'extinció o al límit de la desaparició. En el cas de l'os, s'havia passat de 150-200 exemplars l'any 1900 a cinc l'any 1995. A principis de la dècada dels noranta, la protecció de l'os es va convertir en una prioritat a França (amb el suport i el finançament del programa LIFE de la Unió Europea). El govern va dissenyar un pla per a reforçar la població d'ossos mitjançant la introducció d'exemplars capturats a Eslovènia. El programa de reintroducció de l'os és un exemple de monopoli centralitzat de disseny d'objectius i presa de decisions per part de l'Estat, que no va consultar el comitè científic del Parc Nacional dels Pirineus ni les institucions locals.

En el cas del llop, malgrat que no hi va haver un programa específic de reintroducció, se'n va detectar la presència al Pirineu. L'actitud de l'Administració pública sempre ha estat la de no actuar en la població de llops, per bé que sí que ha previst la compensació econòmica en cas de depredació, la millora de barreres físiques o el foment del mastí com a gos pastor (Vacarro i Beltrán, 2010).

Els darrers anys, una de les zones més afectades per la reintroducció de l'os a Catalunya ha estat l'Alt Pallars Sobirà. En aquesta zona, el Parc Natural de l'Alt Pirineu ha fomentat la concentració de grans ramats durant els mesos d'estiu amb un pastor que conviu amb les ovelles mentre pasturen i s'han protegit especialment els ruscos allà on hi ha abelles. Alhora que el sector primari ha hagut d'adaptar-se a aquests canvis, també han aparegut en el territori iniciatives que han vinculat les seves pràctiques a la presència de l'os (empreses que fan passejades i excursions pel país de l'os, la Casa de l'Os Bru a Isil, etc.). Tot plegat evidencia que la multiplicitat d'usos i mirades a les zones rurals de muntanya anirà a més en el futur i que caldrà trobar la manera de compaginar el màxim d'activitats possibles des del respecte a la població local i l'expressió complexa del sistema ecològic.

4.3. Diversitat patrimonial

Del patrimoni cultural de les àrees rurals, se'n pot destacar el generat per les activitats agràries. La gran diversitat d'ecosistemes i la variabilitat geològica i climàtica contribueixen que l'agricultura hagi desenvolupat una gran varietat de tècniques que configuren un patrimoni agroambiental divers. Bona part dels elements que formen el patrimoni cultural agrari es creen justament per a donar solucions a les problemàtiques d'origen natural –a vegades provocades o accentuades per la mateixa activitat agrària–, entre les quals destaquen la manca d'aigua i el relleu accidentat. Gairebé un 60% del territori de Catalunya es troba modelat per l'activitat agrària i forestal, mentre que la resta correspon a boscos i zones urbanitzades. Bona part d'aquest 60% correspon a un paisatge que pren com a estructura el mosaic agroforestal. Aquest mosaic dibuixa l'alternança de conreus de secà (oliverars, vinyes, ametllers...) en feixes disposades en planes o en vessants suaus, on s'intercalen bosquets secundaris, barrancs o torrents que tenen la seva pròpia vegetació de ribera. D'altra banda, les valls i, especialment, les terrasses al·luvials, solen aprofitar-se per a conreus herbacis de regadiu, propers als pobles on s'instal·len els horts. Únicament a les grans planes de les depressions és on desapareixen pràcticament els boscos. En aquests paisatges s'imposen actualment les tendències a l'homogeneïtzació, però històricament s'hi han combinat les espècies forestals, els cultius agrícoles i els ramaders (Aldomà, 2009).

Anant a una escala més petita, hi ha altres elements del patrimoni cultural agrari que es poden relacionar amb tècniques creades per a optimitzar l'absorció dels nutrients per a la prevenció de les malalties i de l'aparició de plagues, per a la conservació de la fertilitat del sòl, etc., i que també condicionen el paisatge agrari. Aquest patrimoni engloba des de tècniques de planificació dels cultius (cicles de cultius, tria d'espècies i varietats, associacions i rotació de cultius) fins a la gran diversitat de sistemes de reg (canals, sèquies, basses, fonts, molins, pous o sínies, etc.). La taula 2 recull una descripció d'aquests elements del patrimoni agrícola (Aldomà, 2009).

Lectura recomanada

Per a saber més sobre la reintroducció o recuperació d'espècies, vegeu:

I. Vaccaro; O. Beltrán (2009). «L'espace montagnard comme objet de consommation. Les Pyrénées à l'époque globale». *Revue de géographie alpine/Journal of Alpine Research* (vol. 97, núm.3). <<http://rga.revues.org/108>>

Taula 2. Elements patrimonials construïts destacats en la conformació del paisatge agrari

Elements	Descripció
Murs, murets i marges de pedra	Els murs són generalment fets de pedra seca del lloc (blocs de granit i pissarra al Pirineu; pedra calcària al Prepirineu i a les serres litorals, pedra volcànica en basalt a la Garrotxa), poden estar emblanquinats a la seva part superior (Tarragona) i serveixen per a separar parcel·les, limitant camins, i com a tancats per al ramat. Sovint es troben portes fetes amb estakes de fusta, normalment dels arbres locals. Els marges de pedra seca són l'element territorialment més abundant que representa la conquesta per al conreu dels terrenys pendents que dominen la geografia. En aquests marges apareixen escales, cabanes i altres elements d'una gran riquesa constructiva.
Tanques i marges vegetats	Constitueixen un element típic de separació de parcel·les. Normalment provenen de restes de la vegetació original de la zona i solen incloure arbustos espinosos que compleixen una funció de protecció i quan floreixen aporten un gran contrast al paisatge agrari. Aquests marges vegetats ajuden a donar continuïtat visual entre les zones agrícoles i el bosc, i constitueixen autèntics corredors faunístics. Una variant específica i destacada són les pantalles tallavents característiques de les comarques del Baix Ebre i l'Empordà, que generalment estan formades per xiprers o xops piramidals.
Camins rurals	Són les infraestructures tradicionals més esteses de l'entorn agrari i comprenen un gran nombre d'elements: ponts, passeres, fites, trencalls i conduccions d'aigües pluvials, etc. Generalment estan fets de terra compactada, encara que són especialment interessants els camins empedrats, com els que trobem a moltes zones del Prepirineu.
Sèquies i canals de regadiu	Infraestructures de regadiu d'èpoques molt diferents, amb les obres puntuals associades: aqüeductes, preses, etc. Són molt característiques i apreciades les banquetes de les zones d'horta i dels fruiters de regadiu a les comarques de l'Urgell, Pla d'Urgell i el Segrià. S'anomenen <i>banquetes</i> els camins associats al canal, acompanyats d'arbres d'ombra.
Corrals, pletes	Es troben molt estesos a tot el Pirineu i Prepirineu. S'han utilitzat tradicionalment per a guardar ovelles. Són obres funcionals, aixecades amb els materials que ofereix l'entorn més immediat i pensades per a proporcionar al ramat un allotjament ampli, segur i càlid. L'ús d'aquests corrals ha estat en cada poble vinculat a l'ús peculiar d'organització estacional de la pastura. Normalment consten d'una paret coberta i d'una altra de descoberta que es tanca mitjançant un mur de pedra en sec.
Bordes, cabanes, barraques i altres elements per a aixopluc	Els desplaçaments motivats per les feines agrícoles o la pastura obliguen a la construcció d'allotjaments temporals que serveixen per a les necessitats tant de les persones com del bestiar o per a magatzem d'eines i altres productes puntuals. Aquests allotjaments reben noms diferents segons les tipologies, els usos i la zona, i s'escampen per tots els termes municipals.
Edificacions preindustrials	Vinculades a la proximitat de l'aigua i a la proximitat de les matèries primeres, s'escampen per totes les àrees rurals. Són especialment abundants en tot el territori els molins fariners; però també abunden, en funció de la presència local de la matèria primera els molins d'oli, tèxtils, paperers i salins, al mateix temps que les construccions per a produir calç, guix, teules, rajoles o gel.

Font: I. Aldomà (dir.) (2009). *Atles de la nova ruralitat*. Lleida: Fundació del Món Rural.

Les àrees rurals presenten una gran diversitat de manifestacions patrimonials, a més de la diversitat d'elements del patrimoni més relacionats amb les activitats agràries que s'acaben d'assenyalar. Les manifestacions patrimonials són molt diverses i recullen tant cases, esglésies, castells, ponts i altres manifestacions arquitectòniques, com mobiliari i elements escultòrics, artístics o documentals, com els museus i les infraestructures creades per a activitats culturals, com fires, festes i altres expressions de l'activitat cultural humana (Aldomà, 2009). Vegem algunes d'aquestes manifestacions:

- El **patrimoni monumental** és especialment abundant i ric a les ciutats, però el menor creixement i la menor transformació urbana experimentats

per les àrees rurals, fa que els elements monumentals hi adquireixin més relleu i visibilitat. En aquest sentit, l'arquitectura popular constitueix un dels elements més valuosos a l'hora d'analitzar el poblament i la forma de vida d'un territori. Les construccions i les edificacions populars donen molta informació sobre les característiques físiques, econòmiques i històriques del lloc. L'habitatge rural català, des d'una gran masia fins a una casa humil de muntanya, constitueix un recurs de primer ordre del patrimoni rural català.

- El **patrimoni arqueològic** mostra l'abast històric que tenen les àrees rurals. A banda de la major o menor importància científica i del grau de conservació dels jaciments arqueològics, aquests contenen una rica informació que és important per a entendre les particularitats històriques i actuals de les àrees rurals i de muntanya. En aquest sentit i per posar un exemple recent, extrem i paradigmàtic, el Grup d'Arqueologia d'Alta Muntanya, liderat pel professor Ermengol Gassiot de la Universitat Autònoma de Barcelona, ha posat de manifest la importància d'identificar i catalogar les restes arqueològiques a l'interior del Parc Nacional. Així en una publicació recent (Gassiot i altres, 2017) presenta una síntesi de les dades més actualitzades sobre la presència humana als Pirineus a finals del plistocè i, especialment, durant la primera meitat de l'holocè. A banda de constatar l'existència de jaciments d'època mesolítica en zones molt elevades, per sobre dels 2.300 m, la publicació mostra el ràpid procés de neolitització d'alçades mitjanes i fons de vall per sota dels 2.000 m. Igualment, identifica i situa entorn del 3.300 aC el procés d'ocupació i transformació dels espais per sota d'aquestes altituds. I és que la presència humana pràcticament ininterrompuda a l'alta muntanya no es coneixia fa quinze o vint anys. Exemples semblants i d'igual importància també s'han documentat a Andorra (vall del Madriu, actualment patrimoni de la humanitat) i a la zona de Núria-Coma de Vaca a Queralbs sota la direcció de l'arqueòleg de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica Josep Maria Palet, que dirigeix el Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge.
- El **patrimoni etnològic** té a veure amb elements culturals relacionats, en primer lloc, amb manifestacions de caire festiu i artístic, com ara les festes, la música i els balls, la literatura oral, etc., i, en segon lloc, amb totes les tècniques i materials representatius d'un món i d'una economia preindustrial i artesana. Pel que fa al primer grup, es poden destacar les fires, pel fet que constitueixen un punt de trobada col·lectiu d'una llarga trajectòria en el qual es barregen factors comercials i festius, i també de voluntat de projecció exterior. I pel que fa al segon grup, diferents estudis aborden l'inventari patrimonial d'àrees concretes on és fàcil reconèixer el patrimoni construït present en els marges de pedra, pous, canals, cisternes, molins i altres elements, obra d'autors anònims.
- El **patrimoni natural** va més enllà de la riquesa i la varietat ecològica. Els elements naturals representen des de fa molts anys un patrimoni gran i di-

vers. Alguns elements monumentals d'aquest patrimoni natural susciten més atracció. Per exemple, els darrers anys s'ha difós la declaració d'arbres monumentals, que adquireixen un valor simbòlic significatiu per a la població local.

A la llista sobre els diferents tipus de patrimoni, cal afegir-hi el que es desprèn dels indrets que són testimoni d'esdeveniments històrics. A Catalunya s'ha desenvolupat recentment aquest tipus de patrimoni històric. Es tracta de la museïtzació d'espais relacionats amb la memòria, en especial dels fets militars i socials, en aquest cas relacionats gairebé exclusivament amb la Guerra Civil. Els darrers anys, s'ha produït la recuperació d'espais i d'elements a partir de l'aprovació de la Llei 13/2007, que va crear el Memorial Democràtic. S'han inventariat i recuperat un nombre notable de construccions i instal·lacions del període històric que va des de la Segona República fins a la transició democràtica. En aquest sentit, destaquen els espais de la batalla de l'Ebre, que comprenen la visita al poble vell de Corbera d'Ebre, diferents centres d'interpretació i diverses trinxeres reconstruïdes. Altres projectes similars s'han desenvolupat a Sort, Martinet, Montellà i la Jonquera.

Finalment, tot i que en les darreres dècades la **transhumància** ha deixat de recórrer els camins ramaders –i actualment bona part dels ramats solen ser transportats en camions–, es conserva bona part de la xarxa de pas dels ramats. A Catalunya es calcula que la xarxa de camins ramaders podria superar els vint mil quilòmetres. N'hi ha uns quants que són els grans camins històrics de la transhumància i la resta podrien considerar-se trams secundaris. Actualment, la xarxa de camins ramaders està reconeguda i emparada per la Llei 3/1995, de vies pecuàries. Els camins ramaders formen un sistema complex, que a més del bestiar i les persones, inclou formes d'organització social, sabers populars i una xarxa d'infraestructures associada (abeuradors, cabanes, pletes, basses, etc.).

Segons afirma Cors, hi ha un conjunt d'iniciatives turístiques que donen valor al patrimoni rural:

- En primer lloc, l'agroturisme, que és l'activitat turística i de lleure que duen a terme els titulars d'explotacions agràries en el marc d'un entorn rural i que generalment està adreçada a un públic majoritàriament urbà. Des de l'allotjament en una masia centenària fins a la participació en certes tasques del camp, l'agroturisme dona valor a tots els aspectes relacionats amb el món rural. L'agroturisme contribueix a reutilitzar i rehabilitar antigues dependències o edificacions rurals que anteriorment havien estat destinades a usos agropecuaris; també ajuda a difondre la cultura rural del món de la pagesia entre els seus visitants.
- En segon lloc, els museus especialitzats en el món i la vida rural valoren el patrimoni rural museïtzant-lo. La seva màxima expressió són en els eco-museus¹, espais que conceben el patrimoni com una eina de desenvolupa-

Referència bibliogràfica

M. Cors. «Patrimoni rural i turisme». *Atles del turisme a Catalunya*. <<http://www.ub.edu/mapaturisme-cat/ARTS/116.html>>

ment local i busquen vehicular la participació de la població local en el desenvolupament del territori mitjançant la utilització del patrimoni.

⁽¹⁾ Alguns d'aquests museus són els següents: Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà), Museu de les Trementinaires de Tuixén (Alt Urgell), Museu de l'Oli i el Món Rural de Castellans (Garrigues), Parc Temàtic de l'Oli a les Borges Blanques (Garrigues), espai cultural dels Canals d'Urgell a Mollerussa (Pla d'Urgell), Museu del Montsià a Amposta (Montsià), Museu Agrícola de Cambrils (Baix Camp), Museu dera Val d'Aran de Viella (Vall d'Aran), Museu Municipal de la Pagesia de Castellbisbal (Vallès Occidental), l'espai rural de Gallecs de Mollet del Vallès (Vallès Oriental), Museu Etnològic del Montseny a Arbúcies (la Selva), Museu de la Pesca a Palamós (Baix Empordà).

- En tercer lloc, les rutes temàtiques, que són itineraris pel territori que giren al voltant d'un mateix tema. En general, les trobem en territoris rurals d'atracció turística més aviat escassa, i giren al voltant d'elements patrimonials de tipus paisatgístic. En són un exemple les rutes per les cabanes de pedra seca del Pla de Santa Maria (Alt Camp).
- I en quart i últim lloc, les festes relacionades amb les feines tradicionals del camp, que recuperen antics oficis i treballs del camp. Per exemple, les festes de la verema, que són segurament les més conegudes. Altres festes vinculades al món de la pagesia són les festes del segar i el batre a Avià (Berguedà), la fira de la transhumància a Pujalt (Anoia), la festa de la llana a Ripoll o la fira del bestiar a Espinavell (Ripollès).

4.4. Patrimoni cultural de muntanya

A causa de l'aïllament i de les dimensions reduïdes de la població de muntanya, els antics pobladors van trobar fórmules que els procuressin una subsistència autònoma i van configurar autèntiques estratègies sostenibles d'interacció amb el medi.

Els processos de pèrdua de diversitat cultural –i per tant de pèrdua de coneixements tradicionals– i l'abandonament de les antigues tècniques de maneig dels recursos, en un context de creixent mercantilització dels recursos naturals i de profunds canvis socioeconòmics, amenaça la conservació tant dels ecosistemes com del sistema cultural propi de les regions de muntanya i dels valors que aquestes cultures representen.

En aquest context, la demanda actual –especialment dels habitants de les zones urbanes– d'espais naturals per on canalitzar les activitats d'oci i també les necessitats espirituals de calma o soledat de llocs amb aparença de ser poc alterats per la civilització, ha posat en marxa la indústria turística a les muntanyes, amb la seva doble vessant: de motor de l'economia i d'agent potencialment desestabilitzador del mateix objecte de la demanda.

D'acord amb Sanz (2012), al llarg dels dos últims segles la percepció sobre les muntanyes a Europa ha variat considerablement d'uns moments històrics als altres, igual que també ha variat la política dirigida cap a aquestes zones. En aquest sentit, podem distingir clarament tres grans etapes:

- A la primera etapa, amb la imatge d'un espai aïllat i inhòspit només aprofitable per a l'extracció de recursos naturals barats i abundants, que ha prevalgut fins a la segona meitat del segle xx. Un aïllament fonamentat en els trets extrems del clima i les dificultats orogràfiques. L'aïllament de la muntanya no és només físic sinó que també és un producte històric fruit del paper marginal assignat a les polítiques territorials.
- En la segona etapa, que se situa a mitjan segle passat, el model de societat tradicional imperant a la muntanya fa fallida. Es produeix un enfonsament social que provoca una crisi del sistema rural que s'estén al sistema productiu i que comporta la desaparició de tècniques i sabers ancestrals i la pèrdua d'unes formes d'organització del territori pròpies. L'agricultura de subsistència, l'explotació del bosc i la ramaderia es marginen en el nou mercat, incapaces de competir amb els productes de la plana. La muntanya esdevé aleshores una reserva ampla de recursos naturals i humans. La construcció de preses, embassaments i centrals hidroelèctriques, carreteres per a l'explotació de recursos, estacions d'esquí i parcs naturals són un clar exemple de la concepció de la muntanya com a territori a explotar.
- En la tercera etapa, la que vivim actualment, les característiques pròpies de la muntanya producte del seu aïllament són revalorades socialment. El canvi de valors socials i culturals comporta una evolució del perfil economicoproductiu cap a una terciarització que ha contribuït a revalorar la imatge de la muntanya. El relançament socioeconòmic de les zones de muntanya s'ha basat en dos grans eixos o estratègies: el desenvolupament turístic i la producció de qualitat. La revaloració de la muntanya com un espai d'esbarjo i un lloc per a fugir de l'estrès urbà consolida l'atracció turística. El que anteriorment es considerava un espai inhòspit i sense atractiu, avui és repensat com a àmbit privilegiat per a l'oci, el descans, l'esbarjo i la reflexió. Sorgeix un espai nou, bell, pur, autèntic, on un pot trobar-se a si mateix. Les muntanyes, a més, han aconseguit conservar la seva essència cultural i identitària. Es constata un procés de recuperació i de reconstrucció de mites i de formes de relació social que anhelan els aspectes integradors del passat i que valoren els espais i temps comunitaris. Simultàniament, es recupera i es reconstrueix la identitat en perill per l'abandonament amb la proliferació de ritus, festes, oficis, la llengua i la valoració de diferents tipus de patrimoni.

Tota aquesta revaloració de les muntanyes ha tingut nombroses conseqüències. L'espai de muntanya no solament s'ha reestructurat com a centre de consum, sinó que ell mateix és també consumit, de la mateixa manera que la seva identitat. La muntanya se'ns presenta com a productora de significats construïts en funció d'interessos i valors culturals múltiples.

4.5. Dos casos concrets: la patrimonialització de les trementinaires i la patrimonialització de la llet i el formatge

1) La patrimonialització de les trementinaires

La mirada etnogràfica i històrica de Frigolé (2008) ens ofereix un retrat de les trementinaires com a dones remeieres de cases més aviat pobres. La conversió de les trementinaires en figures de museu passa per un procés d'inversió simbòlica, en ser desplaçades metafòricament des d'un pla negatiu o neutre a un de positiu. Mentre s'assentava aquest procés de conversió, algunes trementinaires grans encara vivien. Això va facilitar-ne la recuperació i la revaloració. Ara bé, aquest procés va topar amb algunes resistències. Per exemple, el suport de l'Administració –amb l'ajuda de fons europeus– era vist amb desgrat pel productors de llet, perjudicats per la crisi lletera. Amb tot, el procés de patrimonialització va ser gradual i culminà a les acaballes de segle amb l'obertura del Museu de les Trementinaires. La recuperació de les trementinaires i la seva conversió en un bé patrimonial respon al desplegament d'una economia orientada cap al turisme. És interessant assenyalar que a partir de la creació del museu es desenvolupen activitats relacionades amb la temàtica: recerca i publicacions etnogràfiques, festes relacionades amb les trementinaires i les herbes remeieres, creacions artístiques, gastronomia o un guardó honorífic.

2) La patrimonialització de la llet i el formatge

Al començament del segle xx, davant de les dificultats d'adaptar-se als dictats del sistema econòmic capitalista, es produeixen canvis significatius en el món rural. Algunes explotacions que poden tecnificar-se i mecanitzar-se s'orienten cap a la producció comercial i l'especialització, sobretot lletera. Altres, amb menys possibilitats, s'abandonen o varien el seu ús. En aquest context, apareixen cooperatives lleteres com, per exemple, la Cooperativa del Cadí, que data de l'any 1915. Les dificultats per a competir amb l'agricultura de la plana, més moderna i competitiva, i amb el mercat exterior, fan que el model cooperatiu pirinenc i la modernització de la indústria agroalimentària presenti força fracassos (Aldomà, 2003). Tot i això, bona part de les àrees de la muntanya pirinenca catalana es van especialitzar en la producció de llet, cosa que va donar lloc a una indústria rellevant, que assoliria el seu auge entre les dècades dels seixanta i el vuitanta.

Una vegada superada la duresa de la postguerra, i gràcies a l'activació econòmica i el creixement de les zones urbanes, es produeix un augment de la demanda de productes làctics que no es podien aconseguir en zones més properes als mercats de consum. Després s'entra en una etapa de transformacions a causa de la implantació de quotes de producció de llet amb l'entrada d'Espanya a la Unió Europea, a finals dels vuitanta. La implantació de les quotes de llet acompanya la transformació del teixit productiu agrari, que s'emmarca dins d'un complex procés de canvis de les àrees rurals iniciat a la darrera de la dècada dels setanta i, sobretot, a la primera de la dels vuitanta. El canvi ve dirigit pel pas del model productivista al model postproductivista: l'agricultura i la ramaderia tenen un valor diferent, i deixen de ser eminentment activitats productives per a passar a ser activitats de consum en una economia fortament basada en el turisme (Tulla i altres, 2003). La muntanya, a més, passa a considerar-se, com ja hem vist, una reserva de valors altament desitjats: naturalesa verge i tradició autèntica.

És en aquest context que s'observa la patrimonialització del passat lleter. Es recuperen elements del passat i es crea un model (econòmic, cultural i social) que torna a valorar elements patrimonials i que al mateix temps s'orienta cap al turisme. La llet, però sobretot el formatge, és un element clau en procés d'activació patrimonial. Es tracta de la creació de productes que s'associen a una sèrie de valors simbòlics afegits, que aporten per si mateixos un plus de qualitat associat al que és autèntic i rural. Una expressió d'això és la creació de la Fira de Formatges Artesans del Pirineu, a la Seu d'Urgell, l'any 1995. Paral·lelament, també es patrimonialitzen elements vinculats amb la producció de la llet, com ara les llaunes de llet o, fins i tot, els antics camions que transportaven aquest producte (Del Màrmol, Gascón, 2014).

5. La producció de qualitat i ecològica

La distinció i diferenciació d'un producte final agroalimentari aporta valor afegit a la producció i serveix com a estratègia per a millorar el valor final de la producció agrària. Generalment, aquesta estratègia associa les matèries primeres agràries a una determinada àrea o a un sistema específic de producció. La diferenciació rau en el fet que les produccions agràries estiguin condicionades pel clima i el sòl (Aldomà, 2009).

L'interès històric dels actors econòmics locals per protegir-se de la competència de la còpia o difusió exterior ha dut l'Administració a donar-hi resposta. Les diferents regulacions acaben convergint en l'àmbit de la Unió Europea en el Reglament 2081/1992, al qual s'han d'afegir encara algunes denominacions que es mantenen localment i altres processos de certificació de qualitat, com es pot veure a la taula 3.

Taula 3. Reconeixements oficials dels productes específics, denominacions d'origen i de qualitat

Reconeixements i base legal	Definició	Característiques	Produccions reconegudes a Catalunya
Denominació d'origen (DO) per als vins. Llei 24/2003, de la vinya i el vi, i RD 1561/2004 estatals. Reglament (CE) 1493/1999.	Múltiples diferenciacions possibles amb diferents restriccions de procedència i elaboració. Destaquen les clàssiques DO i DOQ (de qualitat). A més, vi de finca, vi de taula i vi de la terra.	Garanteix l'origen geogràfic i també la qualitat d'un vi, elaborat a partir d'unes determinades varietats i amb pràctiques vitícoles, etnològiques i d'envelliment establertes prèviament.	Catalunya, Costers del Segre, Montsant, Pla de Bages, Tarragona, Alella, Conca de Barberà, Empordà-Costa Brava, Penedès, Priorat, Terra Alta. També la DO del cava, d'àmbit superior.
Denominació d'origen protegida (DOP). Reglament CEE 2081/1992.	Nom geogràfic d'una regió o localitat que serveix per a designar un producte que n'és originari.	Característiques degudes, essencialment, al medi geogràfic propi (factors naturals i humans). La producció, transformació i elaboració del producte es fan a la zona delimitada (1)	Arròs del Delta de l'Ebre, avellana de Reus, formatge de l'Alt Urgell i la Cerdanya, olis de les Garrigues, de Ciurana, de la Terra Alta i del Baix Ebre-Montsià.
Indicació geogràfica protegida (IGP). Reglament CEE 2081/1992	Nom geogràfic d'una regió o localitat que serveix per a designar un producte que n'és originari.	Una qualitat determinada que es relaciona amb un medi geogràfic. La producció i/o la transformació i/o l'elaboració es fan en l'àrea delimitada.	Calçots de Valls, clementines de les Terres de l'Ebre, llonganissa de Vic, pollastre i capó del Prat, poma de Girona, torró d'Agramunt.
Especialitat Tradicional Garantida (ETG). Reglament CEE 2082/1992.	Es valora la composició tradicional d'un producte, l'obtenció a partir de matèries primeres tradicionals o una forma de producció tradicional.	La reglamentació comunitària disposa un sistema de certificació per a productes agrícoles o alimentaris de caràcter específic sense unes característiques relacionades amb l'origen geogràfic o resultat d'una innovació tecnològica.	
Denominació Geogràfica (DG).	Reconeixement específic per a begudes espirituoses d'una zona geogràfica que els dona nom.	Pel reglament CEE 1574/1989 es caracteritzen les begudes espirituoses ($\geq 15^\circ$) a les quals es pot afegir una determinada denominació geogràfica.	Ratafia

Font: I. Aldomà (dir.) (2009). *Atlas de la nova ruralitat*. Lleida: Fundació del Món Rural. <<http://www.fmr.cat/atles/materials/atlesruralitat.pdf>> (1) S'admet que la matèria primera vingui d'una zona més àmplia sempre que s'especifiqui i es justifiqui.

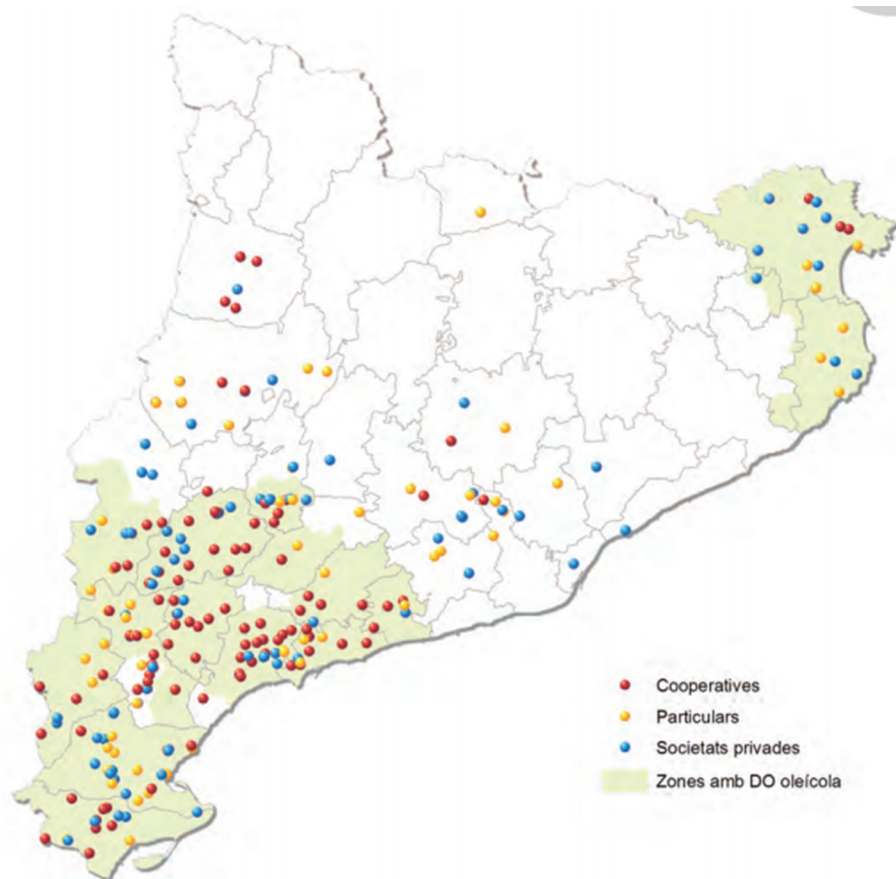
Reconeixements i base legal	Definició	Característiques	Produccions reconegudes a Catalunya
Marca Q, productes alimentaris de qualitat. Decret 362/86 d'el Generalitat de Catalunya.	Productes alimentaris amb unes característiques diferencials d'altres de semblants.	És una insígnia introduïda per la Generalitat que també requereix un procés de certificació i ha de disposar d'un reglament d'elaboració.	Bombons, capó, conill, formatge, galetes, mel, peix blau, pollastre, porc, torrons de praliné i trufats de xocolata, vedella, xai.

Font: I. Aldomà (dir.) (2009). *Atles de la nova ruralitat*. Lleida: Fundació del Món Rural. <<http://www.fmr.cat/atles/materials/atlesruralitat.pdf>> (1) S'admet que la matèria primera vingui d'una zona més àmplia sempre que s'especifiqui i es justifiqui.

L'aplicació d'una determinada producció de qualitat respon a una concertació voluntària a l'entorn de l'organisme col·lectiu encarregat d'elaborar la norma i de vetllar pel seu compliment. Ara bé, tot i que les produccions de qualitat facin referència a un territori determinat, no totes les empreses productores del territori poden estar-hi interessades (Aldomà, 2009).

El vi, l'oli o els formatges representen un ventall cada cop més ampli de produccions subjectes a denominacions d'origen i altres denominacions de qualitat que els donen un valor afegit i en milloren la imatge i les possibilitats de comercialització (Aldomà, 2009).

En el cas segurament més conegut, el del vi, s'observa com la majoria d'empreses del sector vitivinícola es concentren a les zones que tenen alguna denominació d'origen, tal com es veu en el mapa següent. La concentració més gran d'empreses es troba a les comarques del Priorat i l'Alt Penedès (Aldomà, 2009).

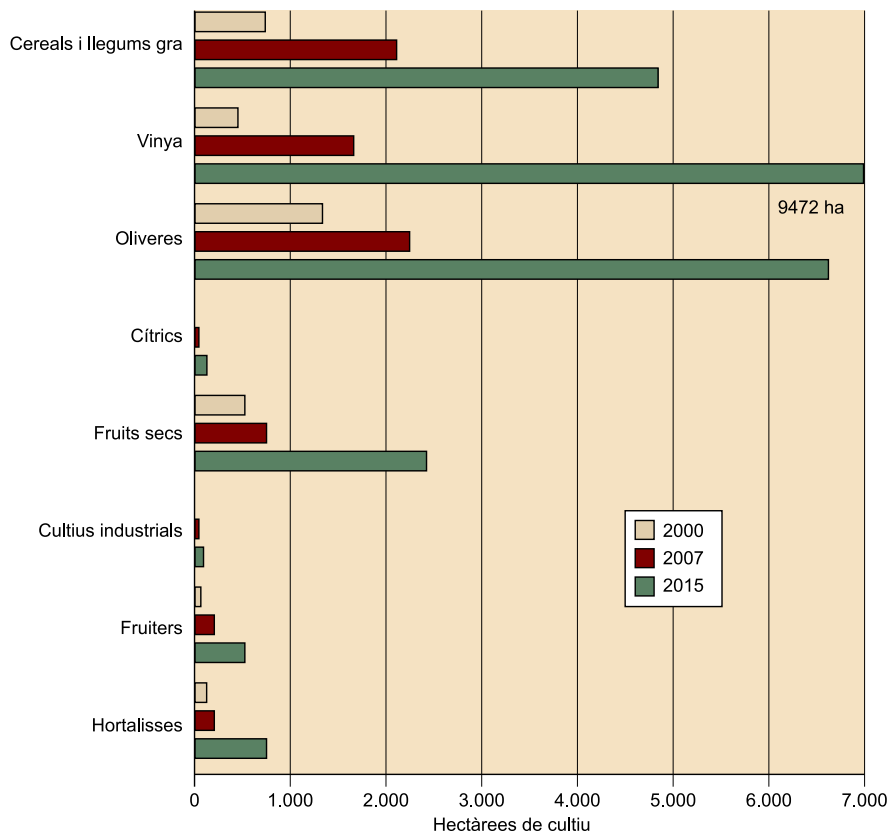

Font: I. Aldomà (dir.) (2009). *Atles de la nova ruralitat* (pàg. 37). Lleida: Fundació del Món Rural. <<http://www.fmr.cat/atles/materials/atlesruralitat.pdf>>

D'altra banda, sense vincle amb un territori concret però amb una referència de qualitat darrere, la producció «ecològica» o «biològica» representa una altra opció productiva. Juntament amb altres tipus de produccions (recuperació d'antigues varietats, productes alimentaris artesanals, productes específics del territori, etc.), l'agricultura ecològica obre l'oportunitat d'un valor afegit superior i més proper al territori. També resulta una oportunitat excel·lent per a aproximar els territoris rurals a les ciutats, sigui a partir dels reclams turístics i publicitaris convencionals o amb propostes més globals i conceptuals com ara el moviment *slow food* i similars (Aldomà, 2009).

La producció ecològica té naturalesa jurídica a partir del Reglament 2092/91 del Consell de la Unió Europea (1991) i es concreta en codis de pràctiques que adquireixen un valor normatiu. A Catalunya són els que emanen del Consell Català de la Producció Agrària Ecològica, que segueixen la normativa comunitària (Aldomà, 2009).

La superfície dedicada a la producció ecològica ha experimentat un creixement progressiu en tot tipus de conreus. En el gràfic següent es representa els que ocupen més extensió en producció ecològica. Destaca l'increment de la superfície de vinya ecològica, i també d'olivera. La superfície total de conreu ecològic ha passat de 9.684 hectàrees l'any 2007 a 28.025 l'any 2015 (<http://www.fmr.cat/atles/materials/atles2015w.pdf>).

Font: I. Aldomà (dir.) (2009). *Atles de la nova ruralitat* (pàg. 40). Lleida: Fundació del Món Rural. <<http://www.fmr.cat/atles/materials/atlesruralitat.pdf>>

Bibliografia

- Aldomà, I.** (dir.) (2009). *Atles de la nova ruralitat*. Lleida: Fundació Món Rural. <<http://www.fmr.cat/atles/materials/atlesruralitat.pdf>>
- Aldomà, I.** (dir.) (2015). *Atles de la nova ruralitat. L'actualitat del món rural. Els anys de la gran crisi a la Catalunya rural*. Lleida: Fundació del Món Rural. <http://www.fmr.cat/atles/descarrega_2015.html>
- Altieri, M. A.; Nicholls, C.** (2012). «Agroecología: única esperanza para la soberanía alimentaria y la resiliencia socioecológica». *Agroecología* (vol. 7, núm. 2, pàg. 65-83). <<https://isfcolombia.uniandes.edu.co/images/documentos/adicionales%20agrosperanza%20p1.pdf>>
- Cànoves, G.; Villarino, M.** (2000). «Turismo en espacio rural en España: actrices e imaginario colectivo». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* (núm. 37, pàg. 51-77). <<http://www.raco.cat/index.php/DocumentsAnalisi/article/view/31725>>
- Del Màrmol, C.; Gascón, C.** (2014). «Muntanyes de formatge: transformacions productives i patrimonialització a l'Urgellet i el Baridà». *Revista d'Etnologia de Catalunya* (núm. 39, pàg. 190-196). <<http://www.raco.cat/index.php/RevistaEtnologia/article/view/279994>>
- Fernández, R.** (coord.) (2003). *Orientaciones para la gestión, conservación y desarrollo sostenible de las zonas de montaña*. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente.
- Frigolé, J.** (2008). «Processos de patrimonialització, ideologia i poder. Un exemple de l'Alt Urgell». *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès* (pàg. 47-59). <<http://www.raco.cat/index.php/AnnalsCER/article/view/225075>>
- Gardeñes, A.** (2011). *Gestió de l'equilibri entre el sistema urbà i el sistema natural a través dels acords de custòdia: casos Osona i Girona*. Tesina, UPC. <<https://upcommons.upc.edu/handle/2099.1/13663>>
- Gili, M.** (2003). «Las viviendas de segunda residencia. ¿Ocio o negocio?». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales* (vol. VII, núm. 146-052). <[http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146\(052\).htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-146(052).htm)>
- González, M.** (2006). «Idas y vueltas en el desarrollo rural: de la diversificación de las economías locales a lo rural como categoría económica global». *Revista Española de Estudios Agro-sociales y Pesqueros* (núm. 211, pàg. 121-142).
- Guirado, C.; Badia, A.; Tulla, A.; Vera, A.; Valldeperas, N.** (2014). «Agricultura social en Catalunya: innovación social y dinamización agroecológica para la ocupación de personas en riesgo de exclusión». *Ager. Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural* (núm. 17, pàg. 65-97). <<http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=29632345004>>
- Lamarca, A. i altres** (2015). «La agricultura social como herramienta de inclusión social y desarrollo local: un acercamiento a la Provincia de Córdoba, Andalucía». <<https://www.uco.es/rsu/cooperacion/sites/default/files/field/pdf/La%20agricultura%20social%20como%20herramienta%20de%2Cinclusi%C3%B3n%20social%20%20desarrollo%20local.pdf>>
- Halfacree, K.** (2008). «To revitalise counterurbanisation research? Recognising an international and fuller picture». *Population, Space & Place* (núm. 14, pàg. 479-495).
- Hecht, S.** (1995). «La evolución del pensamiento agroecológico». A: M. A. Altieri (ed.) (1995). *Agroecología. Bases científicas para una agricultura sustentable* (pàg. 15-30). Santiago de Chile: Centro Latinoamericano de Desarrollo Sustentable. <<http://www.agroecologia.net/wp-content/uploads/2014/01/Agroecologia-bases-altieri.pdf>>
- Ilbery, B.; Bowler, I.** (1998). «From agricultural productivism to postproductivism». A: B. Ilbery (ed.). *The Geography of Rural Change* (pàg. 57-84). Harlow: Longman.
- Mackay, M.; Perkins, H.; Espiner, S.** (2009). *The study of rural change from a social scientific perspective: A literature review and annotated bibliography*. Nova Zelanda: Lincoln University, Department of Social Science, Parks, Recreation, Tourism and Sport. <http://researcharchive.lincoln.ac.nz/dspace/bitstream/10182/1132/1/rural_change.pdf>
- Moreno, O.** (2007). «Agricultura urbana: Nuevas estrategias de integración social y recuperación ambiental en la ciudad». *Revista Electrónica DU&P. Diseño Urbano y Paisaje* (vol. IV, núm. 11). <<http://repositorio.uchile.cl/bitstream/hand->

le/2250/117766/Articulo_agricultura_urbana%20%28revista%20DU%26P%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Moyano, E. (2000). «Procesos de cambio en la sociedad rural española. Pluralidad de intereses en una nueva estructura de oportunidades». *Papers* (núm. 61, pàg. 191-219). <<http://papers.uab.cat/article/view/v61-moyano>>

Nel-lo, O. (2016). «L'hàbitat rural en el procés d'urbanització de Catalunya. La masia i "les influències trasbalsadores modernes"». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (núm. 82, pàg. 207-221). <<https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000244/00000076.pdf>>

Nogué, J. (2016). «El reencuentro con el lugar: nuevas ruralidades, nuevos paisajes y cambio de paradigma». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* (vol. 62, núm. 3, pàg. 489-502). <<http://dag.revista.uab.es/article/view/v62-n3-nogue>>

Oliva, J. (1997). «Estructuración y reestructuración de espacios y sociedades rurales: nuevas reflexiones sobre unos procesos no esperados». *Zainak. Cuadernos de Antropología-Etnografía* (núm. 14, pàg. 321-337). <<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/zainak/14/14321337.pdf>>

Perkins, H. (2006). «Commodification: Re-resourcing rural areas». A: P. Cloke; T. Marsden; P. Mooney (ed.). *Handbook of Rural Studies* (pàg. 243-257). Londres: Sage.

Porcal, M. C. (2011). «El patrimonio rural como recurso turístico. La puesta en valor turístico de infraestructuras territoriales (rutas y caminos) en las áreas de montaña del País Vasco y Navarra». *Cuadernos de Turismo* (núm. 27, pàg. 759-784). <<http://revistas.um.es/turismo/article/viewFile/140211/126361>>

Reguant, F. (2015). «Evolució de la població rural catalana i opcions de futur. I Congrés del Món Rural: Passat, Present i Futur». <<http://congres-masia-territori.espais.iec.cat/files/2015/08/3.1.4-Evoluci%C3%B3-de-la-poblaci%C3%B3-rural.pdf>>

Sans, F. X. (2007). «La diversidad de los agroecosistemas». *Ecosistemas* (vol. XVI, núm. 1). <<http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=54016106>>

Sanz, E. (2012). «La puesta en valor de las montañas: la renovación económica, social y política». *Psicoperspectivas. Individuo y Sociedad* (vol. 11, núm. 1). <<http://www.psicoperspectivas.cl/index.php/psicoperspectivas/article/view/174/198>>

Solana, M. (coord.) (2016). *Una guía para leer el mundo: Espacios globales, lugares próximos*. Barcelona: Icaria.

Thomsin, L. (2001). «Un concept pour le décrire: l'espace rural rurbanisé». *Ruralia* (núm. 9). <<http://ruralia.revues.org/250>>

Tulla-Pujol, A. F.; Guirado, C.; Badia, A.; Vera, A.; Valldeperas, N.; Evard, C. (2015). «L'agricultura social a Catalunya. Una doble alternativa: desenvolupament local i ocupació de col·lectius en risc d'exclusió social». *Quaderns Agraris* (núm. 38, pàg. 23-49). <<http://www.raco.cat/index.php/QuadernsAgraris/article/view/297035>>

Tulla, A. F.; Soriano, J. M.; Pallarès, M.; Vera, A. (2003). «La transformació del model agrari en àrees de muntanya». *Espais* (núm. 49, pàg. 82-97). <<http://www.raco.cat/index.php/Espais/article/viewFile/91760/166911>>

Vaccaro, I.; Beltrán, O. (2009). «L'espace montagnard comme objet de consommation. Les Pyrénées à l'époque globale». *Revue de géographie alpine/Journal of Alpine Research* (vol. 97, núm.3). <<http://rga.revues.org/108>>

Vaccaro, I.; Beltrán, O. (2010). «Un zoo en los Pirineos. Paradojas de la patrimonialización de la naturaleza». A: C. del Mármol; J. Frigolé; S. Narotzky (ed.). *Los lindes del patrimonio. Consumo y valores del pasado* (pàg. 169-189). Barcelona: Icaria.

Woods, M. (2005). *Rural geography*. Londres: Sage.

Zaar, M. (2011). «Agricultura urbana: algunas reflexiones sobre su origen y expansión». *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales* (vol. XVI, núm. 944). <<http://www.ub.es/geocrit/b3w-944.htm>>